

AZ UTOLSÓ TÖRZSFŐ VAGY AZ ELSŐ PARASZTVEZÉR?

Az úgynevezett Vata-felkelés*

Köztudott, hogy az 1046-os esztendő a magyar történelem számos válsága közül az egyik legsúlyosabbat hozta magával. Mindaz, amit a megelőző évtizedekben Szent István király és elődei megteremtettek – vagyis a fiatal keresztény, feudális jellegű magyar állam – a megsemmisülés szélére került. Szent István közvetlen (kijelölt!) utóda, Péter, nyolcéves¹ uralkodása alatt immár másodszor fordította szembe önmagával lényegében a magyar társadalom egészét.

A kibontakozott felkelés átgondolt, tervszerű stratégiájával is felhívja magára a figyelmet. Bár a korszakra vonatkozó, legkorszerűbb hadtörténeti munkájában Kristó Gyula csupán a hadiesemények szűkszavú áttekintésére szorítkozik,² a krónika elbeszélése világosan tanúsítja a fentieket. Már az sem mellékes mozzanat, hogy a tényleges hadmozdulatokat megelőzően „három kikiáltót” küldenek „igen gyors lovakon”, ráadásul „éjszaka”³ a király táborába, akik ott közhírré teszik a felkelők programját, beleértve, hogy „...vessen Péter emléke németjeivel és olaszaival együtt örökre és tovább”⁴. Ennek közzététele az uralkodó környezetében arcátlan vakmerőség volt, de a hármak (nyilván gyors lovaiknak és nagyszerű lovaglótudományuknak köszönhetően) sikeresen és ép bőrrel véghezvitték, aminek pedig nem csupán demonstratív célja lehetett: joggal számítottak rá, hogy Péter seregében ez a megaláztatás már a harcot megelőzően demoralizálódást fog kiváltani.

Péter, aki ekkor Komárom megye területén tartózkodott seregével, a fejleményeket látva megpróbált gyorsan eljutni reprezentatív székvárosába, Székesfehérvárra, hogy oda bevéve magát vehesse fel a harcot ellenségeivel. Csakhogy mire odaért, „...a magyarok...elfoglalván a város bástyáit és harangtornyait...öt kizárták.”⁵ E „magyarok” alatt hagyományosan Székesfehérvár saját lakosságát szokták érteni,⁶ pedig kérdés, hogy a király fegyvereseivel szemben ezek tudták volna-e tartani a várat. Valószínűbbnek látszik, hogy a lázadó sereg ért ide hamarabb, mint a király, s foglalta el amaz elől tulajdon

* Ajánlom e tanulmányt Kristó Gyula professzor emlékének, akit nem volt szerencsém személyesen ismerni, de könyvein, tanulmányain keresztül tizenéves korom óta egyik fő példaképem, s ilyen értelemben mestere volt. Életében nem egyszer vitába szálltam vele, s fogom még tenni bizonyos holtában is: bíráló megjegyzéseim azonban itt és máshol mindig csak egy-egy konkrét álláspontjára vonatkoznak (többek között az ő műveiből tanultam, hogy ilyenkor nincs helye a személyes tisztelet szempontjainak!), s legkevésbé sincs szándékuk kisebbiteni múlhatatlan érdemeit.

¹ Ebből hármat (1041–1044) ténylegesen nem uralkodott, hanem száműzetésben töltött, a trónon ezalatt Aba nembeli Sámuel ült, aki azonban a korabeli jogi felfogás szerint egyértelműen bitorlónak minősül.

² Kristó 2003. 77–78. o.

³ 14. sz. krónikakompozíció 82.: „...in equis velocissimis nocte tres precones...” SRH I. 338. o., magyarul: ÁKÍF 395. o. (Ford. Kristó Gyula.)

⁴ Uo.: „...cum suis Teutonicis et Latinis, Petri pereat memoria in eternum et ultra.” SRH I. 338–339. o.

⁵ Uo.: „...Hungari... occupantes campanilia et turres civitatis... illum excluserunt.”

⁶ Lásd Pauler 92. o.: „Fehérvár is a felkeléshez csatlakozott”. Vö. Györffy 1987. 376. o.: „...a városlakók elfoglalták a tornyokat és bezárták a városkapukat Péter előtt...”

székvárosát.⁷ Péter ezután Moson felé indult, hogy kimenekülhessen Ausztriába, de ellenfelei másodszer is megelőzték: „...az ország kapuit és kijárait előbb elfoglalták.”⁸ A csapdába esett uralkodó ezután jobbnak látta, ha elfogadja a felkelés élére állt trónkövetelő, András herceg békeajánlatát, aki azonban törbe csalatta és megvakította őt.

Ezen események értékelésénél persze komoly nehézséget jelent, hogy semmilyen konkrét információnk nincs Péter, s alig valami a lázadók katonai erejéről, annak akár létszámát, akár összetételét tekintve. András és fivére, Levente vitán felül hatalmas tömegbázissal rendelkeztek: az ország teljes magyar (és nyilván kabar) lakossága őket támogatta, de még az idegen származású keresztény főpapság egy része is hajlott arra, hogy melléjük álljon.⁹

Mi több, az *Altaichi Évkönyvek* szerint András „...mérhetetlen sokaságú zsoldos sereget hozott magával...”¹⁰ Ennek a híradásnak a szakirodalomban nem egyszer hitelt adtak: így beszélt Győrffy „igen erős orosz katonai kíséret”-ről,¹¹ Marczali pedig éppen „roppant, oroszokból és besenyőkből álló zsoldos sereg”-ről.¹² Nem árt azonban óvatosságnak lennünk. Az *Évkönyvek* kétségen kívül hiteles információkat őriznek: Hóman vagy egy feltételezett András-kori szövegre, vagy a Salamon király Németországba menekülésével összefüggő élőszóbeli közlésekre vezeti őket vissza.¹³ Ám mint Kristó Gyula rámutatott: I. András propagandája mellett itt-ott szót kap e feljegyzésekben az I. Andrással háborúban álló németység magyarelles ingerültsége is!¹⁴ Ez pedig indokolja, hogy András győzelmét (illetve a német hűbéres Péter bukását) a nagy létszámú, ráadásul idegen haderővel magyarázzák, illetve kisebbség jelentőségében.

Ha elfogadjuk, hogy a felkelés során Péter erői ellen az ősi, steppei harcmodort alkalmazták sikerrel (erről lásd alább!), úgy ezt oroszok aligha teheték. Besenyők igen, de azzal András aligha növelte volna a maga népszerűségét, ha besenyő portyázókat szabaddíj saját népére.

S ne feledjük: a krónika a 82. fejezetben leszögezte, miért járult hozzá András és Levente a tömegek pogány szellemű követeléseihöz: „...máskülönben ugyanis nem harcoltak volna Péter király ellen Endréért és Leventéért.”¹⁵ Szükségük lett volna-e az ilyen – különösen külföldről nézve – gyanús és rossz hírt keltő haderőre, ha egy hatalmas idegen zsoldossereg élén érkeztek volna? Úgy látszik tehát, ha egyáltalán hoztak valami sereget magukkal Kijevből, az aligha lehetett meghatározó létszámú. Fő erejük az itthon hozzájuk csatlakozókból állhatott. S ekkor, alig több mint százötven évvel a honfoglalás után

⁷ Így értelmezte már *Karácsonyi* 1926. 100. o.

⁸ 14. sz. krónikakompozíció 85.: „...portas et exitus regni primo occupaverunt...” SRH I. 342. o.

⁹ Uo. 83–84. o.

¹⁰ *Annales Altahenses maiores 708–1073*. CFH 205. ad. a. 1046. 99. o.: „...inmensam multitudinem conducticii exercitus secum advexisset...” magyarul: ÁKÍF 256. o. (Ford. *Makk Ferenc.*)

¹¹ *Győrffy* MT 847. o.

¹² *Marczali* 1911. 82. o.

¹³ *Hóman* 2003. (1923.) 252. o. lásd még *Váczy* (1941/42. 307. o.) – ő inkább az utóbbi lehetőség mellett van, akár *Kristó Gyula* (1974. [B]. 588–589. o.)

¹⁴ *Kristó* uo.

¹⁵ 14. sz. krónikakompozíció 82.: „...aliter enim non pugnant contra Petrum regem pro Endre et Leuente.” SRH I. 337. o., magyarul: ÁKÍF 394. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

még a szabad közrendűek nagy része is alkalmasint bármikor könnyen hadra fogható, harcra képzett ember volt – valamilyen szinten.

Itt most nem kívánunk kitérni a szakirodalomban még megnyugtatóan le nem zárt vitára arról, hogy a specializálódottabb katonai elit, a *milites* rétege milyen mértékben volt már jelen, sőt, vált meghatározóvá a kalandozások korában is, avagy csak Szent István idején erősödött meg.¹⁶ Azt mindenesetre Kristó is elismeri, hogy a szent király által kialakított új hadszervezetben e katonák már szociálisan elváltak a szükség esetén ugyan-csak mozgósítható közszabadoktól, mindenekelőtt az ún. várnépektől.¹⁷ Fel kell tételezni, hogy e különbség nem csak szociális, de hadászati vonatkozású is volt.

Nem tudjuk hát, mennyi volt a hercegek táborában a királyi várszervezetből (esetleg ispánjaikkal együtt) átálló vitézek száma; csupán gyaníthatjuk, hogy a meghatározó többséget nem ők alkották. „A »régi szokások«, a »régi törvény« visszaállítását követelő, heterogén összetételű tömeg nagyobb részét az új szokások, rend és vallás által legjobban érintett kis vagyoni közszabadok alkothatták. Csattanós bizonyítékát adták annak, hogy ha a szükség úgy kívánta, harcolni is tudnak.” – vélekedik postumus összegző művében Bolla Ilona,¹⁸ s nem kívánunk vele vitatkozni. A Péter haderejét alkotó német és olasz lovagok létszámáról is csak az a szubjektív adatunk van, melyet a krónika nyilván az élőszóbeli magyar hagyományból merített: hogy tudniillik jóval többen voltak a kívánatosnál.

Ám talán megkockáztathatjuk, hogy esetünkben a küzdelem elsősorban nem is a létszámon múlt. Az elbeszélésből világosan kiténik, hogy itt kétféle hadvezetés, kétféle katonai hagyomány kerül szembe egymással. A Pétert körülvevő németek és olaszok értelemszerűen a korabeli európai nehézlovas harcmodort képviselték,¹⁹ András és Levente hívei viszont még az ősi, steppei, lovasnomád hadi kultúrát. S ezúttal (91 évvel Augsburg után!) ez utóbbi újra remekül bevált az előbbi ellen. Talán kimondhatjuk: a felkelők serege gyorsaságával kerekedett a király fölé.

Csakhogy a gyorsaság persze önmagában keveset ért volna, ha az egyes hadmozdulatokat nem irányítja értő, a lovasnomád taktikát jól ismerő, de a nyugati, lovagi hadászatban sem járatlan (vagyis: magasabb képzettségű) hadvezér, aki láthatóan Péter minden egyes lépését előre ki tudja számítani, s így minden alkalommal megelőzi.

Kérdésünk: ki lehetett ez a jelentős hadvezér?

A szakirodalomban a most leírt felkelés pogánylázadás, illetve Vata-felkelés néven ismert. Eszerint a hadmozdulatok irányítója, az egész lázadás fővezére Vata lett volna,²⁰ ideológiája pedig a „pogányság” – vagyis a keresztény térítés előtti, ősi magyar vallás.

Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy ez a közkeletű felfogás mennyire helytálló. S bár e kérdés önmagában is izgalmas, súlyát növeli, hogy Vata szerepét ugyanakkor a legellentétebb módon igyekeztek megvilágítani az egyes kutatók.

¹⁶ Györffy 1977. (A) 143–145. o.; Uő 1977. (B) 41–43. o.; Kristó 2003. 232–234. o.

¹⁷ Kristó 2003. 140–148., 254–256. o.

¹⁸ Bolla 20–21. o.; lásd még Acsády (34–35. o.) részletes áttekintését a Szent István korabeli „munkáselemek” helyzetéről.

¹⁹ Kristó 2003. 238–240. o.

²⁰ Uő 1983. (1965.) 93. o. a könyvbeli változatnak mindjárt legelső mondatában: „...alapvetően fontosnak tartjuk a mozgalom vezetője, Vata személye kérdésének tisztázását.”(Kiemelés tőlem: U. I.)

A legizgalmasabb probléma éppen ez: hogy a felkelés vezérét (akár Vata volt az, akár más), retrográd figurának, a törzsfői dezorganizáció utolsó, megkésett védelmezőjének tekintsük-e, akinek „leverése államszervező harc volt”,²¹ vagy ellenkezőleg: az újonnan megjelenő feudális társadalom legelső népi lázadójának.

1.

Vata 1046-os tevékenységét két forrásból ismerjük: Szent Gellért püspök nagyobbik legendájából, illetve a XIV. századi krónikakompozícióból. Jelen formájában mindkét szöveg a XIV. századból való, s bár a legenda minden bizonnyal visszamegy egy korábbi, XI–XII. századi változatra, vagy legalábbis igen értékes ilyen kori forrásokon alapul,²² esetünkben mégis világosnak tetszik, hogy azt a közös forrást, amelyből mindketten merítettek, a krónika őrzi részletesebben és viszonylag pontosabban.²³

Eredetileg tehát egyetlen forrással kell számolnunk. Ez pedig két információt közöl Vataról. Az első: amikor Újváron „a magyarok teljes sokasága”²⁴ kikövetelte az országba még éppen csak megérkezett Leventétől és Andrástól, hogy „engedjék az egész népet a pogányok szokása szerint élni”,²⁵ Vata volt az első, aki látványosan élt ezzel az engedéllyel. „...Vata volt a frissen megkeresztelkedettek közül az első, aki gonosz szellemeknek ajánlotta magát, leborotválván fejét, és három ágban bocsátotta le hajfűrtjeit a pogányok szokása szerint... Akkor tehát Vata elvetemült és átkos buzdítására az egész nép a gonosz szellemeknek szentelte magát, lóhúst kezdett enni, és a legalávalóbb bűnöket kezdte elkövetni.”²⁶

A második közlés Szent Gellért halálára vonatkozik. A csanádi püspök és társai eszerint maguk is Levente és András táborába igyekeztek, s így jutottak el a Pesttel szembeni Duna-révhez. „Amikor a mondott révhez érkezett, íme, kegyetlen emberek, tudniillik Vata és cinkosai, gonosz szellemektől megszállva, amelyeknek ajánlották magukat, a püspökökre meg összes társukra rontottak, és kövekkel borították el őket. Szent Gellért püspök pedig azoknak, akik kövekkel dobálták őt, szüntelenül a kereszt jelét mutatta. De ezek ezt látván még jobban dühöngve rátámadtak, kocsiját a Duna partján felborították, és ott őt kocsijából kiragadván, kétkerekű kordéra helyezvén Ke-

²¹ Kristó 1974. (A) 69. o.

²² Érszegi Géza In: ÁKLI 208. o.; Almási Tibor In: ÁKÍF 408. o.

²³ Lásd Váczy 1941/42. 320–327. o. részletes és gondos elemzését!

²⁴ 14. sz. krónikakompozíció 82.: „universa multitudo Hungarorum” SRH I. 337. o., magyarul: ÁKÍF 394. o. (Ford. Kristó Gyula.) Szó szerint ugyanígy Szent Gellért püspök Nagyobbik Legendája 15. SRH II. 501. o. Jellemző módon ez (romlottabb szövegeként) összevonja az Újvárnál és a Pest alatt történeteket.

²⁵ Uo.: „premitterent universum populum ritu paganorum vivere.” uú. Nagyobbik Legenda uo.

²⁶ Uo.: „Primus inter renatos nomine Vatha... dedicavit se demoniis radens caput suum et cincinos dimittens sibi per tres partes ritu paganorum... Tunc itaque detestabili et execrabili amonitione illius Vathe omnes populi libaverunt se demoniis, et ceperunt comedere equinas pulpas et omnino pessimas facere culpas.” SRH I. 337–338. o., magyarul: ÁKÍF 394–395. o. A Legenda lényegében ugyanígy, ám a három varkocsban leeresztett hajfűrtökről (már?) nem tud, s kevésbé hangsúlyozza, hogy a tömeg viselkedése már Vata személyes hatásának eredménye lett volna: „Primus enim inter renatos nomine Bacha dedicavit demoniis rasi que caput suum ritu paganorum. Sicque omnes fecerunt et demonibus libaverunt et ceperunt comedere equinas carnes et omnia pessima et enormia opera facere et exercere...”

lenföld hegyéről letaszították, és mivel még életjelt adott, mellét lándzsával átdöfték, és azután egy kövön szétloccsantották agyvelejét.²⁷

Ha vizsgálni kívánjuk a két adatot, legelőször is azt kell megállapítanunk, hogy az elbeszélő szemszögéből nézve Vata szükségképpen a legelvetemültebb szereplője a történetnek: ő mindenekelőtt Szent Gellért gyilkosa. Ez eleve meghatározza alakját, s így annak az útnak bemutatását is, amelyen eljut idáig.

Ezzel nem kívánjuk feltétlenül azt állítani, hogy a korábbi tetteiről szóló állítások – miszerint éppen ő öltött elsőként pogány külsőt, s így ő felelt a tömeg viselkedéséért, de nem is csak, mert rossz példával járt elől, hanem a krónika szerint kifejezetten buzdította őket – mindenestül utólagos tendenciát tükröznének: hogy Szent Gellérttel, a kereszténység felmagasztosuló vértanújával szemben egy ugyanolyan súlyú negatív hőst, egy sátni, pogány szörnyet állíthassanak szembe. (Bár a szöveg megfogalmazása megengedné, sőt sugallaná ezt az értelmezést.) Ám ha elfogadjuk is az információt, mely szerint Vata már Újvártól agitátorként működött a felkelők között, aki személyes példával és szavakkal egyaránt a kereszténységgel való teljes és látványos szembefordulásra ösztönözte őket – az akkor sem olvasható ki a szövegből, hogy érdembeli vezető szerepet játszott volna.

Először is: a felkelést nem ő kezdeményezte. (Erről lásd később!) Másodszor: még akkor sem említi őt a szöveg szószólóként, amikor a sokaság előadja követeléseit a hercegeknek.²⁸ Csupán miután e követeléseket a hercegek jóváhagyják – vagyis: amikor már szankciók nélkül lehet „pogánykodni” – akkor lép hirtelen előtérbe Vata alakja.

De még ha ekkor valóban buzdítani kezdte is társait – ugyan mire buzdította, amire azok nem voltak már addig is készek? Már a hercegek elé tárt követeléssorban is szerepelt, hogy az összegyűlt magyarságnak szándékában áll „...a püspököket és az egyháziakat megölni, az egyházakat lerontani, a keresztény hitet elvetni és bálványokat imádni.”²⁹ Így amikor a továbbiakban „Megölték a keresztény hitet megtartó egyháziakat és világiakat, Isten igen sok egyházát lerombolták”³⁰ – ez semmiképpen nem tulajdonítható egyedül Vata kártékony befolyásának. Még Gellért és püspöktársai meggyilkolása is

²⁷ Uo. 83.: „Cumque ad predictum portum venisset, ecce viri impii, scilicet Vatha et et complices sui demonibus pleni, quibus seipos dedicaverant, irruerunt in episcopos et in omnes socios eorum et lapidibus eos obruebant. Beatus vero Gerardus episcopus eos, qui se lapidabant, indesinenter crucis signo insigniebat. At illi hoc viso multo magis sevientes impetum fecerunt in eum et everterunt currum eius in rippam Danubii, ibique abstracto eo de curru eius, in biga positum de monte Kelenfeld submiserunt, et dum adhuc palpitaret, in pectore lancea percussus ac deinde super unum lapidem contriverunt cerebrum eius.” SRH I. 340–341. o., magyarul: ÁKÍF 396–397. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) Igen hasonló a Nagyobbik Legenda, ám ezúttal tartalmaz egy lényeges többletközlést, hogy tudniillik Vata ötödmagával hajtotta végre a gyilkosságot: „Cum autem ad portum Pest venissent, ecce quinque viri impii, Vata et complices eius, demonibus pleni, quibus se ipsos dedicaverant, irruerunt in episcopos et socios eorum et eos lapidibus obruerunt. Beatus vero Gerhardus eos, quos lapidabant, indesinenter signo crucis insigniebat... At illi hoc viso multo magis seviebant et impetum fecerunt in eum et everterunt currum eius in rippam Danubii ibique abstracto eo de curru eius in biga positum de monte Kreenfeld submiserunt et dum adhuc palpitaret, in pectore lancea percussus ac deinde super unum lapidem ipsum trahentes contriverunt cerebrum eius...” SRH II. 502. o.

²⁸ Bár *Kíss* [A] (52–53. o.) neki tulajdonítja ezt – láhattuk, hogy a forrásszöveg ellenére.

²⁹ Lásd a 25. sz. jegyzetét! „...episcopos et clericos occidere, ecclesias destruere, Christianam fidem abicere et ydola colere.” SRH I 337. o., magyarul: ÁKÍF 394. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) Majdnem ugyanígy a Nagyobbik Legenda, csak ott *destruere* helyett *devastare* áll.

³⁰ Uo.: „Tam quippe clericos quam laicos catholice fidei servatores interfecerunt et quamplures ecclesias Dei destruxerunt.” SRH I. 338. o., magyarul: ÁKÍF 395. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) A legenda ezúttal jóval szűkszavúbban: „clericos et omnes Christianos interficere, ecclesias destruere...” SRH II. 501. o.

eleve része volt a programnak. Vatanak tehát még ebben sem az értelmi szerző, hanem csupán a végrehajtó felelőssége jut (főként, ha figyelembe vesszük a legendában felbukkanó információtöbbletet, hogy nem is egy nagyobb tömeg egyik tagjaként, netán vezéréként, hanem mindössze ötödmagával felelős a törtétekért, a vezérhez kevéssé illő „piszkos munkát” vállalva magára). S bármilyen visszataszító brutalitással igyekezett is ennek megfelelni, a szöveg szerint csakis azt tette, amire a hercegektől felhatalmazása volt. Akkor pedig miféle nagy bűnök maradnak, melyeket a nép az ő ösztönzésére követ el? A lóhúsevés?! Vagy a borotvált fejtető három varkoccsal? Egyrészt ezek is valószínűleg beleértetődtek a „pogányok szokása szerinti” életmódba, melyet a nép még Vata felszínre vetődése előtt kikövetelt, másrészt, ha mégsem – ahhoz akkor is kevesek lennének, hogy bizonyíthassák Vata vezérszerepét az eseményekben.

Végül pedig: arra semmiféle utalást nem tesz a szöveg, hogy a felkelés katonai irányításához Vatanak bármi köze lett volna.

2.

Visszatérve a felkelés előkészítésének kérdésére: a krónika szövegéből egyértelmű, hogy mielőtt „a magyarok teljes sokasága csapatostul tódult...”³¹ volna a hercegekhez, már sok minden történt, amiben viszont nem a sokaság vett részt, hanem *magnates* és *nobiles* – vagyis a társadalmi-politikai elit egyes tagjai.

Kezetben három, név szerint megnevezett vezető személyiségről olvashatunk. „Abban az időben Magyarország egyes főemberei az ország magárahagyatottságát siratván és Magyarország megszabadulását óhajtván Péter zsarnokságától, megőrizték rendíthetetlen hűségüket Endre, Béla és Levente iránt, akik Szent István király nemzetségéből születtek, és nekik híven szolgáltak, követeik révén javakat küldve nekik, amijük csak volt. Viska, Boja és Bonyha voltak e főemberek meg más rokonaik, akik sűrű sóhajokkal várták az alkalmas időt, amikor Andrást, Bélát és Leventét visszahozhatják Magyarországra, és minden erejükkel azon fáradoztak, hogy az országot visszaadják Szent István király nemzetségének, aki szerette és felemelte őket.”³² Majd miután „...Bizonyos hitszegők, tudniillik Buda és Deveser beárulásából megtudta Péter, hogy Magyarország fent mondott nemesei, azaz Viska, Boja és Bonyha meg rokonaik azon gondolkodtak, miként állíthatnák vissza az országot a királyi nemzetségnek, illetve miként hozhatnák be az országba Andrást, Bélát és Leventét Péter király ellen. Péter király heves dühtől tüzelve elfogatta és kínpadra vonszolva megölette őket, másokat pedig szemük kivájasával kínoztatott.”³³ Ám

³¹ Lásd a 24. sz. jegyzetet! „...universa multitudo Hungarorum catevarim confluit...”

³² Uo. 81.: „Eo tempore quidam magnates Hungariae desolationem regni gementes et liberationem Hungariae a tyrannide Petri cupientes Endre, Bele et Leuente, qui de genere Sancti Stephani regis progeniti erant, intemeratam fidelitatem servabant et eis per nuncios bona, que habere poterant, mittendo fideliter serviebant. Erant autem isti magnates Visca, Bua et Buhna et alii eorundem cognati, qui semper cum suspiriis et gemitibus expectabant opportunum tempus, quando Andream, Belam et Leuentam possent reducere in Hungariam, et regnum generi Sancti Stephani regis, qui eos dilexerat et exaltaverat, omnibus viribus suis restituere laborant.” SRH I. 336. o., magyarul: ÁKIF 392. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

³³ Uo.: „Quibusdam autem perfidis, Buda scilicet et Deuecher suggerentibus, audivit Petrus, quod predicti nobiles Hungariae, scilicet Visca, Bua et Buhna et eorum cognati cogitabant, qualiter regnum regio semini possent restituere et Andream, Belam atque Leuentam contra Petrum regem in regnum reducere. Petrus vero

a kegyetlen megtorlás már túl későn jött ahhoz, hogy a készülő tüzet elfojthassa: „Akkor Magyarország nemesei – látván népük bajait – Csanádon összejöttek, tanácsot tartván egész Magyarország nevében ünnepélyes követeket küldtek Oroszországba Andrásához és Leventéhez, mondván nekik, hogy egész Magyarország hűségesen várja őket, és az egész ország készségesen engedelmeskedik nekik mint királyi nemzetségnek, csak jöjjenek Magyarországra, és a németek dühétől szabadítsák meg őket.”³⁴

A szakirodalomban már jó néhányszor leszögezték, hogy a (hagyományosan Vata alakjával jellemzett) tömegfelkelés időben is, de programban is jól különválasztható a fenti szövegben bemutatott főúri összeesküvéstől. Már Horváth Mihály elkülönítette azokat, akik csupán Péternek voltak ellenzéke, a kereszténységet is elutasítóktól.³⁵ S még Kiss Lajos is, aki pedig (igen történelmietlenül) egy osztályadalmi „nemzeti párt” gyűlésének állítja be a csanádi tanácskozást, két bekezdéssel lejjebb már megkülönböztet e párton belül „mérésékelt” és „túlzó” szárnyat, hangsúlyozva, hogy ezek között már igenis volt társadalmi megosztottság, s a túlzók (még ha őszierinte „vezérük”, Vata, úr volt is) az alsóbb rétegeket képviselték: „Itt volt az alsó néposztály, a műveletlen tömeg...”³⁶ Juhász Kálmán jóval tovább ment: „Az a körülmény, hogy az összeesküvők Gellért püspöki székvárosában jöttek össze, arra enged következtetni, hogy Gellért sem tartotta magát távol e mozgalomtól, sőt, valószínűleg ő is az összeesküvők közé tartozott.”³⁷ Ez ugyanis csakis úgy képzelhető el, amennyiben (mint később Gerics József hangsúlyozta) azok a *principes et familiares*,³⁸ akik az *Altaichi Évkönyvek* tanúsága szerint is ott voltak a Péter-ellenes oldalon (sőt, ez a forrás csakis róluk vesz tudomást), semmiképpen nem osztoztak a tömegfelkelés pogány (és még esetleg eretnek) programjában, hanem a Szent István-féle államszervezet védelmében léptek fel.³⁹ Legutóbb Tóth Sándor már egyenesen úgy értékelte a forrást, hogy a Csanádon gyűlésező nemesi mozgalom és Vata anti-feudális (és ennek jegyében egyházellenes) felkelése éppenséggel szemben álltak egymással – olyannyira, hogy mikor a hercegek áldásukat adták a tömegek által követelt programra, így egyenesen szembekerültek a csanádi gyűléssel,⁴⁰ melyhez András csak utóbb (Beneta püspök megmentésével – már ha ezt nemcsak utólag, mentesítő szándékkal tulajdonították neki⁴¹) kezd közeledni.⁴²

rex vehementi furore succensus fecit eos comprehendi et in eculleo suspensos interfici, quosdam autem effossis oculis tormentari.” SRH I. 336–337. o., magyarul: ÁKÍF 393. o.

³⁴ Uo.: „Tunc nobiles Hungarie videntes mala gentis sue in Chanad in unum convenerunt, consilioque habitu totius Hungarie nuncios miserunt sollempnes in Rusciam ad Andream et Leuentam dicentes eis, quod tota Hungaria eos fideliter expectaret et universum regnum eis, sicut regali semini libenter obsequeretur, tantummodo ipsi in Hungariam descenderent et eos a furore Teutonicorum defenderent.” SRH I. 337. o., magyarul: ÁKÍF 393. o.

³⁵ Horváth 335–336. o.

³⁶ Kiss [A] 52. o.

³⁷ Juhász 73–74. o.

³⁸ *Annales Altahenses maiores a 708–1073*. CFH 205. ad. a. 1046. 99. o.

³⁹ Gerics 1982. 307. o.

⁴⁰ Tóth 31–32. o.

⁴¹ Uo. 32–33. o.

⁴² Tóth 34–35. o.

Azok a kutatók ellenben, akik a nemesi- és a tömegmozgalom közötti distinkciót figyelmen kívül hagyták, szemmel láthatóan mindig valamilyen prekoncepció jegyében tették ezt. Így Deér József, amikor máskülönben csodálatos monográfiájában így értékeli az eseményeket: „A félszázaddal későbbi udvari történetírónak folytonosan Istvánt emlegető szavai nem téveszthetnek meg bennünket a felől, hogy itt nem István rokonairól, hanem az ősi nemzetségek, »a királyi magnak« restaurációjáról volt szó. Azok, akik a lehangosabban kívánják Szent István rokonainak trónraültetését, a zavart felhasználva, az első király művének lerombolására és a pogány világ feltámasztására törek.”⁴³

Deér célja itt könyve azon (s máskülönben nagyobb részt meggyőző) szellemtörténeti alap gondolatának bizonyítása, hogy az Árpád-házi királyoknak a más feudális országok viszonyaihoz képest meglepően erős tekintélye Szent István előtti, pogány eszmeiség továbbélése, amely a dinasztiahoz kötődés vérségi elvét tekinti kizárólagosnak; így Péter királysága a dinasztia apaági leszármazottai helyett e felfogás szerint eleve elfogadhatatlan, ennek az elvnek érvényesítése tehát éppen nem Szent István emlékének jegyében történik. S persze akár el is fogadhatnánk érvelését, hogy az Istvánra való hivatkozás itt későbbi, szalonképesebbé tevő motívuma a történetnek. Hiszen nemcsak ő szögezi le ugyanott, hogy a hazai Szent István-kultusz tulajdonképpen I. András uralkodásával kezdődik,⁴⁴ hanem a vele egyébként – láttuk – egyet nem értő Gerics is hangsúlyozza: az e kultuszt építő cselekedeteivel András (az új, istváni felfogás szerint valójában bitorló) éppen legalizálni kívánja saját uralmát.⁴⁵ Csakhogy van a források elbeszélésében néhány mozzanat, mely ennek az értelmezésnek ellentmondani látszik.

Az egyik ezek közül Szent Gellért magatartása. A püspök és társai Székesfehérváron tartózkodtak, onnan indultak el Pest felé, hogy „tisztelettel fogadják” Leventét és Andrást.⁴⁶ Már a kiindulópont is feltűnő, ha meggondoljuk, hogy Fehérvár ekkor már a felkelők kezén van. Gellérték tehát vagy már előzőleg ott voltak, de nem menekültek el a felkelők érkeztekor, vagy már úgy értek Fehérvárra, hogy tudták: azt a lázadók birtokában fogják találni. A legenda szerint egyenesen „...sok kereszténnyel Székesfehérvárra gyűltek össze...”⁴⁷ Ha pedig Fehérvárban éppen ekkor tömegesen gyűltek össze keresztények, az vagy megnehezítette volna a várat elfoglalni igyekvő felkelők dolgát, vagy ha már hamarabb elfoglalták, akkor a hívő keresztények alighanem más gyülekezőhelyet kerestek volna. A püspökök szándéka, hogy a hercegeket tisztelettel fogadják, szintén arra mutat, hogy nem álltak szilárdan Péter oldalán. S végül valószínűleg igaza van Juhász Kálmánnak: az összeesküvők nehezen gyülekezhetek volna éppen Csanádon, mondhatni, Szent Gellért orra előtt, ha a püspök nincs maga is beavatva a tervbe.⁴⁸ Ezt Kristó arra

⁴³ Deér 1938. 113–114. o. (Lényegében az ő álláspontját visszhangozza Dümmerth 211. o.)

⁴⁴ Uo. 114–115. o.

⁴⁵ Gerics 1982. 310–312. o.

⁴⁶ 14. sz. krónikakompozíció 83.: „...Gerardus, Boztricus, Buldi et Benetha episcopi et Zonuc comes de civitate Alba egressi sunt obviam Endre et Leuente ducibus, út eos honorifice susciperent.” SRH I. 339. o., magyarul: ÁKIF 396. o.

⁴⁷ Nagyobbik Szent Gellért-legenda 15.: „...convenerant ad Albam Regalem cum multitudine Christianorum...” SRH II. 501. o., magyarul: ÁKLI 91. o. (Ford. Szabó Flóris.)

⁴⁸ Lásd a 37. sz. jegyzetet, valamint Györffy 1987. 376. o. Ezzel szemben Kristó (1983. [1965.] 99. o.) egyértelműen Péter hívének véli Gellértet, abból kiindulva, hogy korábban fellépett Aba Sámuel ellen, az adott pillanatban pedig Fehérváron tartózkodott. Az utóbbi érv, láttuk, inkább az ellenkező álláspont mellett hozható fel; ami pedig az előbbi illeti, a közbeeső két-három év tapasztalatai eltántoríthatják Gellértet is Péter mellől.

hivatkozva vitatja, hogy mivel a csanádi gyűlés és a felkelés kirobbanása között nincs „jelentősebb időkülönbség”, így Gellért a gyűlés időpontjában Fehérváron tartózkodott, tehát nem is tudhatott arról.⁴⁹

Természetesen igen relatív kérdés, mit tekintünk jelentősebb időkülönbségnek. A csanádi találkozót valakinek (a csanádi ispánnak?) meg kellett szerveznie, gondoskodva arról, hogy mindazon magyar előkelők, akiknek támogatására számítani lehet (s ezek valószínűleg nem voltak kevesen!) értesüljenek róla, s eljöhessenek rá. Mindezt pedig titokban, észrevétlenül, hogy a király ne szerezhessen róla tudomást, hiszen Viska, Boja és Bonyha sorsa intő jel kellett legyen mindenki számára, hogy Péter minden eszközzel leszámol a lázadókkal. Majd mikor sikerült összegyűlniük, nem bizonyos, hogy egyetlen nap alatt megegyeztek a teendőket illetően. Mikor végre megszületett a döntés, el kellett indítaniuk a követeket Kijevbe. Az ő útjuk alkalmasint lényegesen tovább tartott, mint Gellérté Fehérvárra. S a krónika szerint András és Levente nem is indultak el azonnal hívásukra: „...rejtett cselektől tartva titokban követeket küldtek Magyarországra.”⁵⁰

E szűkszavú beszámolóban a következő mondat már a hercegek Újvárra érkezéséről szól. Ám nyilvánvaló, hogy e követküldésnek csak miként volt értelme. A mondott követeknek a Csanádról küldöttekkel együtt el kellett jönniük Magyarországra. Megérkezve alaposan tájékozódniuk (megint csak titokban, nehogy Péter katonái a nyomukra leljenek!) a honi helyzetről, ami maga is minimum heteket vesz igénybe, ha nem hónapokat. Aztán újra visszatérniük Bölcs Jaroszláv udvarába, ahonnan András és Levente ezt követően indul meg Újvár felé (összesen tehát négyszer véve igénybe a Kijev-Magyarország távolság korabeli menetidejét.) Akkor még nem is szóltunk az állítólag magukkal hozott segélyhadakról, amelyek összegyűjtése maga is időigényes lehetett.

Ennyi időkülönbséget a csanádi gyűlés kezdetéhez képest (sőt esetleg szervezéséhez, hiszen azt sem biztos, hogy könnyen el lehet leplezni a jelen lévő püspök előtt) már talán nem kell egészen jelentéktelennek tekintenünk. Így tehát aligha gondolhatjuk, hogy Gellért mindezen idő alatt Fehérváron tartózkodott. S ugyancsak nincs semmi okunk elfogadni Kristó azon feltételezését (mely egyébként is ellentmond az előbbieknél), hogy Vata és hívei elfoglalták Csanádot, s csupán így kerülhetett sor ott ellenzéki gyűlésre.⁵¹ Ezen kívül pedig csupán még egy érve van Kristónak arra, hogy Gellért igenis Péter híve volt: „...minden eleve erre mutat, illetve semmi nem szól ez ellen...”⁵² Az *illette* kötőszó használata itt bizony csúsztatás, a két tagmondat közel sem jelenti ugyanazt! Az *argumentum e silentio* értékét máskor Kristó maga sem szokta sokra becsülni, esetünkben pedig éppen az imént tekintettük át, mi minden szól igenis ellene.

Ahol tehát hívő keresztények tömegesen gyülekeznek a lázadóktól elfoglalt városba, főpapjaik, köztük Gellért pedig sietnek üdvözölni a trónkövetelőket, ott aligha tételezhetjük fel, hogy Szent István nevével csak visszaélnének, holmi pogány restauráció céljait takargatva vele.

⁴⁹ Kristó 1965. 34. o.

⁵⁰ 14. sz. krónikakompozíció 82.: „Endre vero et Leuente timentes palliatas insidias clamculo miserunt nuncios in Hungariam.” SRH I. 337. o., magyarul: ÁKÍF 394. o. (Ford. Kristó Gyula.)

⁵¹ Kristó 1965. 34–35. o.

⁵² Uo. 34. o.

A másik elgondolkodtató körülmény a kiinduló összeesküvés tagjainak viselkedése. Bármilyen kevés derül ki róluk, bizonyos gondolatokat meg lehet kockáztatni.

Hármuk közül Viska alakja nem itt bukkan fel először a krónikában. Öt évvel korábban egyszer már komoly szerepet játszott, s akkor is Péter ellenében: Aba Sámuel egyik fő támogatójaként. „Ezen ügyek intézésében az ország főemberei közül hárman jeleskedtek. Viskének hívták az egyiket, Toyzlaunak a másikat, Pezlinek pedig a harmadikat, akik népük szabadságát keresték, és az országot hűségesen a királyi nemzetségnek törekedtek visszaadni”⁵³ – vall róluk a krónika.

E közlésben először is az utolsó mellékmondatra kell figyelni. Az adott pillanatban ugyanis Viska és két társa éppen nem a királyi nemzetségnek adták vissza az országot: tisztázódott már, hogy Aba Sámuel semmiképpen nem volt Árpád-ivadék, még anyágon sem, csupán beházasodott az Árpád-házba.⁵⁴ Akkor hát mit akar mondani a krónikás? Csupán utólag, az immár trónon ülő Vazul-ivadékoknak kíván azzal kedveskedni, hogy másféle felkelés Péter ellen el sem képzelhető, csak amely rájuk hivatkozik? Ez volt Váczy Péter véleménye.⁵⁵ Ám ilyen hízelgés aligha érné el célját, hiszen a szövegösszefüggés így éppen azt látszik demonstrálni: keresték a hatalom átvételére alkalmas Árpád-ivadékot, ám ezt nem találhatták meg Vazul fiaiban. Talán inkább azt kívánta a krónikás megerősíteni, amit ugyanezen fejezet elején, akkor még nevek nélkül állított: „Péter országglása harmadik évében a magyarok főemberei és a vitézek a püspökök tanácsára összejöttek Péter király ellen, és lázasan keresték, hogy találhatnának-e akkor az országban a királyi nemzetségből valakit, aki alkalmas az ország kormányzására, és megszabadítja őket Péter zsarnokságától. Miután senki ilyet nem tudtak találni az országban, közülük választottak ki egy Aba nevű ispánt, Szent István nőtestvérének férjét, és királyként őt állították maguk fölé.”⁵⁶

Vagyis: Viska és társai 1041-ben is fontosnak tartották volna, hogy a Péter ellen felléptető trónkövetelő lehetőleg a dinasztia tagja legyen. Végül azért tekintettek el mégis (s a fejezet végén hangsúlyosan megismételt állítás azt kívánja sulykolni: kényszeredetten!) ettől a követelménytől, mert nem látták teljesíthetőnek.⁵⁷ Csakhogy kérdés: miért nem? Hiszen András, Béla és Levente, akik iránt Viska *intemerata* hűséget ápolt, már ekkor is ugyanolyan helyzetben voltak, mint öt évvel később,⁵⁸ s bizonyosan már ekkor is boldogan engedelmeskedtek volna bárki hívó szavának, aki felajánlja nekik a koronát!

⁵³ 14. sz. krónikakompozíció 72.: „In hiis autem rebus gerendis tres de principibus regni precipui fuerunt. Unus vocabatur Wisce, secundus Toyzlaun, tertius vero Pezli, qui libertatem gentis sue querebant, et regnum regali semini restituere fideliter nitebantur.” SRH I. 326. o., magyarul: ÁKÍF 383-384. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

⁵⁴ *Kristó* 1992.; lásd még *Uhrman* 2003. 230. sz. jegyzetét!

⁵⁵ *Váczy* 1941/42. 308–309. o.

⁵⁶ Lásd az 53. sz. jegyzetét! „Anno igitur regni Petri tertio principes Hungarorum et milites consilio episcoporum convenerunt adversus Petrum regem et sollicitate querebant, si aliquem de regali progenie in regno tunc invenire possent, qui ad gubernandum regnum esset idoneus et eos a tyrannide Petri liberaret. Cumque neminem talem in regno invenire potuissent, elegerunt de semet ipsis quemdam comitem nomine Abam, sororium sancti regis Stephani et eum super se regem constituerunt.” SRH I. 324–325. o., magyarul: ÁKÍF 282–283. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

⁵⁷ Lásd *Deér* 2005. (1936.) 112. o.

⁵⁸ Beleértve azt is, hogy már ekkor is számíthattak Bölcs Jaroszláv anyagi és katonai támogatására: *Kristó* számításai szerint ugyanis a házasság András és Anasztázia (Jaroszláv leánya) között 1038 körül már létrejött. *Kristó–Makk* 72. o.

A jelek szerint Viska 1041-ben társaival együtt úgy ítélte meg, hogy a három ifjú herceg nem alkalmas az ország kormányzására.⁵⁹ S hogy miért, azt sem kell hosszan találgatnunk. Egy gyűlés, mely kifejezetten a püspökök tanácsára hívatott össze s kezd tevékenykedni, sejtethetően a dinasztia pogány eredetű kultuszánál (melynek érvényesülését egyébként korántsem kívánjuk vitatni) nyilván fontosabbnak tartja, hogy az új király csupán Péter túlzásaival, szélsőségeségével forduljon szembe, de ne magával a Szent István-i örökséggel. Ezen elvárásnak pedig várhatóan jobban megfelelt Aba Sámuel, aki a szent királynak nemcsak *sororius* volt, de a nagyobbik Gellért-legenda szerint nádorispánja,⁶⁰ tehát legmagasabb rangú, bizalmas tisztviselője,⁶¹ mint azok az ifjak, akikről Szent István a legdrasztikusabb módon mutatta meg, hogy nem látja őket megfelelő utódjelöltjeinek.⁶² Maga Váczy is, aki, láttuk, kétségbe vonja, hogy Viskák 1041-ben egyáltalán gondoltak volna Vazul fiaira, egy-két oldallal később leszögezi: a „Szent István hagyományát folytató keresztény párt” órájuk nem gondolhatott⁶³ (akarva sem!).

Ez szerint az 1046-os nemesi mozgalom egyik kezdeményezője nagyon is hűséges híve volt Szent Istvánnak, s egyáltalán nem a kereszténység ellenében kívánt fellépni, hanem annak szempontjait igenis a pogány vérségi elv fölébe helyezte.⁶⁴

⁵⁹ Épp ezért ajánlatos *intemerata* hűségét is inkább *mocsoktalannak, tisztának* fordítani, mint *rendíthetetlennek!*

⁶⁰ Nagyobbik Gellért-legenda 14.: „Alba [sic!] comes pallacii” SRH II. 500. o.

⁶¹ Lásd *Deér* 2003. (1928.) 64. o. Ezzel szemben *Kristó* (1965. 31. o. 189. sz. jegyzet) úgy látja, hogy Aba Sámuel, noha alapított kolostort, legfeljebb *de iure* lehetett keresztény, akár Ajtony. Ez elképzelhető, de nem mond többet annál, hogy a XI. század elején Magyarországon még a politikai elit szellemi színvonala is csak formálisan nőtt fel a keresztény szellemiséghez, ami természetes is – hiszen egy nagyon eltérő kulturális közegekből érkező népről van szó. (Természetesen az olyan ritka lángelmék, mint Szent István, kivételt jelentenek, de őket normául állítani irreális lenne.) Így Aba kereszténységének felszínes volta nem mond ellene annak, hogy István hűséges híve, s szándéka szerint politikájának őrzője volt. Más kérdés, hogy a politika sodrában olyan lépésekre kényszerült, amelyekre István valóban nem adta volna az áldását (mint az egyház megadóztatása vagy a lesüllyedő szabadokra való támaszkodás az előkelőkkel szemben – lásd *Kristó* uo. 32. o.)

⁶² 14. sz. krónikakompozíció 69. szerint Szent István jóindulatúan tanácsolta a hercegeknek, miután apjukat (ott: nagybátyjukat), Vazult megvakították: „...quanto citius possent, fugerent, út sic sibi salutem et corporum suorum servarent integritatem.” („...amilyen gyorsan tudnak, meneküljenek, hogy életüket és testi épségüket megmentsék”) SRH I. 321. o., magyarul: ÁKIF 379. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) Ezzel szemben lásd *Annales Altahenses maiores ad.a. 1041.*: „Stephanus bonae memoriae rex... filium fratris sui digniorem in regno, quia hoc non consensit, cecavit et parvulus eiusdem exilio relagavit.” („A jó emlékü István király... Rokonának fiát, noha az méltóbb volt a királyságra, minthogy ebben [Péter trónörökössé jelölésében] nem értett vele egyet, megvakította, s kicsiny fiait száműzetésbe küldte”) CFH 205. 93. o., magyarul: ÁKIF 240. o. (Ford. *Kristó Gyula.*) Erre hivatkozva lásd már *Marczali* 1911. 76. o. Istvánról: „Nem ismernők lényét, lelkének egyoldalú fenségét, ha elhinnők, hogy Vazul fogságba vetését és megvakítását Gizella királyné vagy mások hajtották volna végre. Ezért, valamint Vazul fiainak, Endrének, Bélának száműzetéséért magát Istvánt illeti a felelősség vagy az érdem.” Uő 1896-ban még megengedőbb volt ugyan, feltételezve, hogy Gizella valóban támogatta Pétert, s István nehezen szánta rá magát a Vazul elleni lépésre, ám a fő felelősséget már itt is a szent királyra hárítja. Lásd még *Karácsonyi* 1926. 85–86. o.; *Deér* 2003. (1928.) 61. o.; *Váczy* 1941/42. 314. o.

⁶³ *Váczy* 1941/42. 310–311. o.

⁶⁴ Ez egyben cáfolja *Kristó* (1965. 24–26. o.) azon értékelését, hogy Viskát és társait csupán a személyes sértettség mozgatta volna: hogy Péter elküldte őket az udvarból, ahol pedig Szent István idejében befolyásos személyek voltak, mivel kereszténységük csupán színlelt volt, miként Aba Sámuelé is. Ha így lett volna, Viska gondolkodás nélkül Vazul fiaihoz fordulhat, akiknek a neve feltehetően jóval nagyobb támogatottságot biztosított volna már 1041-ben is. Aba Sámuel személyes nagyravágyása, melynek *Hóman* (*Hóman–Szekfü* 247. o.) tulajdonítja az 1041-es felkelést, társait aligha vonzotta volna annyira, hogy inkább őt, a kevésbé esélyest támogassák Péterrel szemben. Egyébként is, bármennyire indokoltan rehabilitálja Pétert a modern kutatás, azért azt túlzás lenne feltételezni, hogy főembereit Istvánnál biztosabb szemmel tudta volna megválogatni.

Természetesen újabb kérdés: miért változtatta meg véleményét a hercegekkel kapcsolatban a következő években? Nos, ezt alighanem kellően magyarázza Aba Sámuel kudarca, melyben viszont Deér alighanem joggal ismerte föl az említett vérségi elv érvényesülését: „Azok a magyarok, akik még a következő században is sokszor szinte vak engedelmisséggel hajtanak fejet született uraik előtt, Aba Sámuellel szemben, aki megpróbált királyként uralkodni, zsarnokságot és kegyetlenséget emlegettek. Az uralkodóról való elképzelésükkel sehogy sem fért össze, hogy olyan parancsoljon nekik, aki csupán »egy volt a többi ispán között«, akit »ők tettek maguk fölé királynak«, aki tehát nem rendelkezett elődei mágikus kiváltságával. Összeesküsznek ellene s midőn ő kivégzeteti a lázadókat, az ország ebben nem a felkent király jogos megtorló lépését, hanem a jött-ment kegyetlenségét és felfuvalkodottságát látja.”⁶⁵

Persze István meggyőződéses, régi hívét még e keserű tapasztalatok is csak keservesen győzhették meg arról, hogy a nagy király legalább egy kérdésben (a trónöröklésben) nemcsak Péter konkrét kiválasztásában, de elviekben is tévedett, alábecsülve az apaági származás fontosságát. Talán ezzel függ össze, hogy Viska két korábbi társa, Toyzlau (Stojszló?) és Pezli (Pécel?) az 1046-os eseményekben már nem vettek részt,⁶⁶ s Viskának új partnerei kerültek: Boja és Bonyha?

Boját és Bonyhát az utolsó, „kisebbik” gyula (Prokuj) fiaként emlegette Béla király névtelen jegyzője.⁶⁷ Amennyiben ennek hitelt adhatnánk, úgy nemcsak arra következtethetnénk, hogy András és testvérei mellett (pontosabban Péter ellen) valóban a legősibb s így legtekintélyesebb magyar előkelők léptek fel, még az egykori törzsszövetség második emberének, a gyulának fiai is.⁶⁸ Arra is, hogy míg ugyanezek a „közülük való”, mi

⁶⁵ Deér 1938. 111–112. o.

⁶⁶ Aligha vehető komolyan *Jakubovich* (239. o.) ötlete, mely szerint Stojszló és Pécel valójában Boja és Bonyha keresztény nevei lennének. *Lederer Emma* (96. o.) ezt arra hivatkozva próbálta cáfolni, hogy keresztény névként csak szentek, mártírok neve adható, Pécel és Stojszló nevű szentek vagy mártírok viszont nem voltak. *Kristó* (1965. 26. o. 161. sz. jegyzet) elfogadta e cáfolatot, noha valójában nem állja meg a helyét: éppen Szent István családjából tudunk ellenpéldát hozni, aki fiait Ottó és Imre (=Henrik) nevekre kereszteltette, bár ezek sem szentek vagy vértanúk, hanem a kortárs és Istvánnal családi kapcsolatba is került német-római császárok nevei. Viszont *Jakubovich* maga bizonyította, hogy az egyik név szláv, a másik német. (uo. 231–238. o.) Hogy az ellentmondást feloldja, hivatkozik Boja és Bonyha állítólagos apja, az „ifjabb” gyula Prokuj nevére (*Thietmar VIII. 3. [IX. 4.]*), mely szerinte szláv (lásd *Miklosich II. 302. o. 301. §!*; erre azonban lásd *Brückner* 87. o. 1. sz. jegyzet; *Melich* 1925. 253–254. o.; *Uő* 1927. 495. o.) Ugyancsak bizonyító szándékkal hozza föl Csanád fia Stoyzlau említését 1185-ből (RRSACD I. 141.), azon az alapon, hogy a Csanád-nemzetség anyai ágon az „idősebb” Gyula leányától, Karoldtól származik – ez azonban már maga is tarthatatlanná vált hipotézis. (A vonatkozó irodalom részletes áttekintését lásd *Uhrman* 2004. 130–132. o.) Végül az, hogy 1246-ból tudunk Bohnia fia Leustachról (RRSACD I. 843.), aki az oklevél szövege szerint állítólag a mi Bonyhánk egyenes leszármazottja lehetne (? – meglehetősen szabad értelmezés lenne még akkor is, ha a modernebb olvasat a *Bohnia* alakot nem korrigálná *Bohmára* – lásd *Fehértói s.v. Leustah, Leustach!*), 1176-ból (RRSACD I. 81.) viszont Pezli fia Eustachról (=Leustachról?), aki ráadásul erdélyi vajda lenne (?!), végképpen sovány érv: sem a Leustach név, sem az erdélyi vajdaság nem kötődött egyetlen nemzetséghez. Ha feltételeznénk is, hogy az Eustach és Leustach nevek azonosak (*Fehértói s.v. Eustachius, Leustacius.*, ill. *Leustah, Leustach* erre nem utal!), akkor is konkrétan bizonyíthatunk Leustach nevű személyt más (a Ludan) gensből (*Fehértói u.o.*)

⁶⁷ *Anonymus 27.*: „... minorem Geulam patrem Bue et Bucne, tempore cuius sanctus rex Stephanus subiugavit sibi terram Ultrasiluanam et ipsum Geulam vinctum in Hungariam duxit et per omnes sies vite sue carceratum tenuit eo, quod in fide esset vanus et noluit esse christianus et multa contraria faciebat sancto regi Stephano, quamvis fuisset ex cognatione matris sue.” SRH I. 39. o. (Ford. *Veszprémi László.*) HKÍF 312. o.

⁶⁸ *Karácsony*nak azt a feltevését (1926. 99. o.), hogy a Vazul-fiak anyágon Boja és Bonyha rokonai, igen óvatosan ajánlatos kezelni. Lásd még *Uhrman* 2003. 291. o., 151. sz. jegyzet.

több, eredetileg talán éppen nekik alárendelt⁶⁹ Aba Sámuel mellett nem voltak hajlandók exponálni magukat, addig az Árpád-ház pogány gyökerű „mágikus kiválasztottságát” ők is respektálták (dacára annak, hogy sem az Árpád-házra általában, sem az őket még zsenge ifjúkorukban fogságba hurcoló, s a maga haláláig házi őrizetben tartó Szent Istvánra különösen nem volt okuk szeretettel emlékezni).

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy fenti gondolatmenetünk számos ponton hipotetikus, s így támadható. Nem is csak azért, mert a Boja és Bonyha gyula-ivadék voltáról szóló közlés hitelességét többen kétségbe vonták már,⁷⁰ s magunk sem vagyunk bizonyosak abban, hogy hitelessége mellett állást foglalhatunk.⁷¹ Az is kétségtelen, hogy Stojzló és Pécel távolmaradása 1046-ban még számos más módon is magyarázható. Ha hitelt adhatunk Aventinus kései közlésének, Pécel azon nyolc magyar főúr egyikeként szerepelt, akit (értelemszerűen 1043-ban) Aba Sámuel a békeszerződés túszaiként küldött a császárhoz.⁷² Mivel az ekkor kötött szerződés feltételeit a magyar trónbitorló (az *Évkönyvek* szerint legalábbis⁷³) nem teljesítette, könnyen elképzelhető, hogy Pécelt az a sors érte utol, amely általában a cserbenhagyott kezeseket. Vagy meglehet, hogy ő is, Stojzló is elesett a ménfői csatában, avagy ha nem, hát Péter visszatérésekor száműzésbe vonultak – akár önkéntesen, akár Péter ítéletére. S az is igen jól elképzelhető, hogy Péter bosszújának estek áldozatul. Avagy inkább kegyelmet kaptak Pétertől? Viska alighanem kapott, másként nem lehetett volna aktív még 1046-ban is! Ám egy ilyen kegyelemnek nyilván feltétele kellett legyen, hogy a továbbiakban hűségesek lesznek a győztes királyhoz, de legalábbis passzívok. Viska e feltételt láthatóan nem tartotta be, de elképzelhető, hogy két korábbi társa igen. És így tovább...

A legsúlyosabb ellenérv pedig az, hogy Stojzló és Pécel neve előfordul az *Altaichi Évkönyvek*ben is, ám Viskáról itt nem esik szó.⁷⁴ Deér feltevése szerint már a XIV. századi krónika ősforrásának, az ún. Ösgestának szerzője is ezen évkönyvek adatát vette át, s azt a nemzeti hagyomány alapján egészítette ki Viska nevével.⁷⁵ Márpedig a nemzeti s egyáltalán a szóbeli hagyományozás leggyengébb pontja a kronológia. S bár persze egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy Jakubovichnak van igaza, aki Hómanra⁷⁶ hivatkozva állítja:⁷⁷ a krónika legrégebbi írott forrása még I. András korában keletkezhe-

⁶⁹ Uhrman 2003. 305. o.

⁷⁰ Karácsonyi 1901 772–773. o.; Tagányi 81–83. o.; I. Tóth 66–67. o.

⁷¹ Uhrman 2003. 325. o.

⁷² *Aventinus: Annales Boiorum VII. CFH 757. (362. o.): „Pezilionem ducem, cum septem aliis optimatibus, in quos animadvertendi more maiorum, si pactis non staret, et postridie Calendis Decembris verba promissa, factis non comprobaret, ius foret, obsidem tradit.”* Vö. *Annales Altahenses maiores a 706–1073. ad a. 1043.: „Haec autem omnia rex Ungaricus ipse iurando promisit et insuper datis septem obsidibus, quos nostrates voluerunt, stabilivit, ea lege, ut in festo Andreae his perfectis reciperentur aut infectis perderentur.”* CFH 205. 96. o.

⁷³ *Annales Altahenses maiores a 706–1073. CFH 205. ad. a. 1044.: „...quod regem nostrum offenderat denuo non complendo, quam praecedenti autumno sponsionem fecerat, quam etiam iureiurando, ut praediximus, firmiter.”* uo. 96–97. o.

⁷⁴ Uo. ad. a. 1041.: „Harum rerum summa a duobus regni principibus est preparata, quorum unus Ztoizla nomen habuit, alter Pezili dictus fuit.” 94. o.

⁷⁵ Deér 2003. (1928.) 165–166. o. II/76. sz. jegyzet.

⁷⁶ Hóman 2003. (1923.) 252. o.

⁷⁷ *Jakubovich* 229. o.

tett, s így régebbi az *Évkönyveknél* is, ám mivel ezt bizonyítani nem lehet, mégiscsak felmerül a gyanú: nem tévedésből keveri-e a magyar krónikás Aba Sámuelnek az *Évkönyvekből* ismert támogatói mellé Viska alakját, aki így valójában csakis az 1046-os összeesküvés kezdeményezője lenne, s 1041-ben nem játszana szerepet?

Mindezen megfontolások jelentősen gyöngíteni látszanak azon gondolatmenetünk megbízhatóságát, mely szerint Viska 1041-es magatartása szavatolhatná: 1046-ban sem valamiféle ázsiai reakciót képviselt, hanem igenis Szent István örökségét kívánta menteni.

Van azonban egy másik, párhuzamos figuránk is, akinek viselkedése, úgy tetszik, némileg talán valószínűsítheti, hogy Viska alakját illetően is lehet valamennyi igazunk.

A *perfidus* Budáról van szó. Ez a figura többször is felbukkan a 30-as/40-es évek eseményei kapcsán a krónikában, s többnyire erősen negatív beállításban. A 69. fejezet szerint a súlyosan beteg és kimerült, elaggott Szent István „...sietve elküldte követét, Egirut fia Budát, hogy apai ági nagybátyja fiát, Vazult... a nyitrai börtönből eressze ki és vezesse hozzá, hogy mielőtt meghal, királlyá tegye őt. Meghallva ezt Gizella királyné tanácsot tartott Budával, e gonosz emberrel, és a lehető leggyorsabban elküldte követét, Sebest, e Buda fiát, ahhoz a börtönhöz, ahol Vazult őrizték. Sebes megelőzte a király küldöttét, kitolta Vazul szeméit, füleinek üregeit ólommal töltötte be, majd Csehországba ment.”⁷⁸ Majd egy fejezettel odébb: „Gizella királyné Budával, gonosz cinkosával elhatározta, hogy... Pétert... királlyá teszik...”⁷⁹

Az első felmerülő probléma e szöveggel kapcsolatban: a „*gonosz*” Buda azonos-e Egirut fiával, aki a jelek szerint Szent István maximális bizalmát bírta? Már Györffy György,⁸⁰ majd Kristó Gyula is, úgy tűnik, egyértelműnek tekintette, hogy nem.⁸¹ Holott a látszólagos ellentmondás – mely szerint az „egyik” Budának parancs szerint Vazul királlyá tételén kellett fáradoznia, a másik ennek lehetetlenné tételén munkálkodott – még akkor is feloldható volna (hogy tudniillik a királyné éppen Egirut fiától „hallaná meg” férje akaratát, s ennek nyomán esküdnének össze Vazul ellen), ha elfogadnánk a krónika beállítását, mely szerint István és Gizella itt ellenkező akaraton voltak – holott ezt Kristó maga is elveti.⁸² A szakirodalomban régóta erős (bár nem kizárólagos⁸³) az a felfogás, hogy a krónika itt csupán mentesíteni kívánja az ideálnak tekintett szent királyt annak felelősségétől: ő maga, tudatos, előre megfontolt szándékkal rendelte el valamennyi későbbi, Árpád-házi utódja egyenes őséneke megvakítását.⁸⁴

⁷⁸ 14. sz. krónikakompozíció 69.: „...scilicet Budam filium Egiruth, qui Vazul patruelis sui filium... de carcere Nitrie educeret et ad se duceret, ut eum antequam moreretur, regem constitueret. Audiens autem hoc Keisla regina iniit consilium cum Buda viro nephando et festinantissime misit nuncium nomine Sebus filium ipsius Buda ad carcerem, in quo Vazul detinebatur. Sebus itaque preveniens nuncium regis efodit oculos Vazul et concavitates aurium eius plumbo obturavit et recessit in Bohemiam.” SRH I. 320. o., magyarul: ÁKÍF 378. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

⁷⁹ Uo. 70.: „At regina Keisla cum Buda satellite scelerum, Petrum... regem preficere statuerunt...” SRH I. 322. o., magyarul: ÁKÍF 380. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

⁸⁰ *Györffy* 1977. 377. o. egyenesen a krónika szövegébe ékeli be a *másik* jelzöt Buda neve elé.

⁸¹ ÁKÍF 378. 1343. sz. jegyzet.

⁸² *Kristó* uo., vö. *Váczy* 1941/42. 314–315. o.

⁸³ Lásd *Györffy* 1977. 378. o. Ő sem vitatja, hogy István eleve Pétert szánta utódjának, s azt sem, hogy Vazul kivégzését ő rendelte el – ám a király öregségére s betegségére hivatkozva hajlamos mindezt valóban Gizella befolyásának tulajdonítani.

⁸⁴ Lásd a 62. sz. jegyzetet!

Ha viszont ezt elfogadjuk, akkor a szövegbeli ellentmondás magyarázatot nyer. Egirut fia valójában nem a királynéval összebeszélve, hanem éppen a király parancsára járt el, amikor Vazult elhozatta ugyan Nyitráról, de nem hogy királlyá tétesse, hanem hogy megvakíttassa. Vagyis: nem valami eleve gonosz politikai méregkeverővel állunk szemben, hanem Szent István megbecsült bizalmi emberével, aki királya szolgálatában valóban nem riad vissza a legdrasztikusabb lépéstől sem.

A mi számunkra most persze mindez egyetlen szempontból érdekes: azonos lehet-e ez a „*nefandus*” személy az 1046-ban Viskát és társait eláruló „*perfidus*” Budával? Kristó szerint Egirut fia még csak azonos lehetne az utóbbival, ám a *nefandus*, Vazul megvakítója semmiképpen: tehát minimum két, de inkább három Buda nevű főemberrel kell számolnunk a korszak történetében alig másfél évtizeden belül.⁸⁵ S erre igen nyomós érve is van: a *nefandus* Buda ugyanis az *Altaichi Évkönyvek* és a krónika egybehangzó tanúsága szerint még 1041-ben, vagyis Viskáék bukása előtt öt évvel meghalt volna, még hozzá látványos és borzalmas módon.

Az évkönyvíró, miután maga is igen sötét képet fest Péter uralkodásáról, így folytatja: „Ezt látva azon ország főemberei egyakarátúan megegyeztek abban, hogy megölik annak egyik Budo nevű hívét, mindezen bajok okozóját, hiszen mindent az ő tanácsa szerint cselekedett, mivel az ő lelkivilága megegyezett amazéval. Eljöttek hát a királyhoz, és állhatatosan kérték tőle azt az embert, hogy halálra ítéljék mindannyiuk közös ellenségévé, aki saját hazájának és lakóinak a vesztére tör. A király pedig, miután látta, hogy ő saját maga is bajban van, s amannak sem képes segítséget nyújtani, állítólag így válaszolt: »Mivel nem tudom őt megmenteni, a halálnak sem akarom őt átadni, de töletek sem tagadom meg.« Mihelyt ezt meghallották, azonnal megragadták őt, és darabokra vágva meggyilkolták, két kisgyermekének pedig a szemeit vájták ki.»⁸⁶ A magyar krónikában a körülmények eltérők, de a halál módja megegyezik: „Miután Péter elmenekülésével kicsúszott a magyarok kezéből, ezek a gonosz szakállas Budát, minden baj okozóját – akinek tanácsára Péter Magyarországot romlásba döntötte – darabokra szaggatva megölték, és két fia szemét kivájták.»⁸⁷

⁸⁵ ÁKIF 393. o. 1420. sz. jegyzet. Ezt a problémát korábban Györffy (1977. 247., 473. o.) úgy vélte feloldani, hogy a *Buda* nevet nem személy-, hanem méltóságnévnek tettelezte, mely a korabeli német *bodo-boto-bote* szó magyar változataként „küldöttet” jelentene. Elképzelésének azonban igen gyenge pontja, hogy a „három” Buda közül kettőről sehol nem halljuk, hogy küldött lenne. Ha pedig Egirut fiának küldötti megbízását a másik kettőre is értelmezzük, akkor mégiscsak egyetlen személyről van szó: ez esetben szempontunkból másodlagos is lenne a kérdés, hogy esetleg méltóság- s nem személynéven emlékeznek rá. (Györffy német etimológiáját részben talán igazolja, hogy Buda apja, Egirut maga is önémet eredetű nevet visel [Fehértói 11. o.] – ám mint Székely György jelen tanulmány első változatához fűzött lektori jelentésében rámutatott, a feltételezett német méltóságnévnek már a magyarban személynévvé kellett alakulnia, hiszen a német évkönyvíró aligha avathatta azzá.)

⁸⁶ Annales Altahenses maiores a 706-1073. ad. a. 1041.: „Quo perspecto principes illius regionis unanimiter inierunt consilium, ut interficerent quendam illi fidelem, nomine Budonem, horum omnium malorum auctorem, cuius omnia fecerat consilio, quoniam ipse illibus congruebat animo. Venientes igitur ad regem, ad paenam mortis constanter expetireunt eundem, quasi omnium illorum hostem communem, qui terrae suae et comprovincialium tractaverit perniciem. Rex vero videns emet ipsum in malo positum neque illi posse conferre praesidium, fertur respondisse: »Quandoquidem illum liberare nequeo, neque morti tradere volo, neque vobis eum abnego.« Quod ut audierunt, mox eum comprehendentes, interfecerunt ipsum in frustra concidentes et duobus parvulis eius oculos eripientes.” CFH 205. 93–94. o., magyarul: ÁKIF 242–242. o. (Ford. Makk Ferenc.)

⁸⁷ 14. sz. krónikakompozíció 72.: „Petro itaque per fugam de manibus Hungarorum elapso Vngari sceleratissimum Budam barbarum, omnium malorum intentorem, cuius consilio Petrus Vngariam afflixerat, in

Ha Buda valóban így végezte, s valóban ekkor, úgy nyilvánvaló, hogy öt évvel később már a legrosszabb akaratú sem árthatott sem Viskának, sem senkinek. A kérdés tehát éppen az: valóban két, egymástól független forrás bizonyítja-e halálának időpontját?

Kristó szerint éppen itt kezdődik az a része a krónikának, amelyben erősen támaszkodik az *Évkönyvekre*.⁸⁸ Ám van a két szöveg között néhány jellegzetes eltérés, melyek mégis arra mutatnak, hogy a krónika (illetve az annak alapjául szolgáló *Ösgesta*) szerzője nem kizárólag az *Évkönyvekre* támaszkodott. Így hát valóban két érdemben eltérő forrással állunk szemben – csakhogy mindkettőben érzünk valami logikai nehézséget.

Ha ugyanis Péter rendelkezett bármilyen fegyveres erővel a lázadó főemberekkel szemben, akkor alig hihető, hogy kiszolgáltatta nekik tanácsadóját, akinek tanácsait olyannyira követte, hogy a szövegek szinte mintha már Pétert felmentendő kívánnának minden felelősséget Buda nyakába varrni. Ha viszont nem rendelkezett ilyennel, akkor nehéz elképzelni, hogy a felkelők beérték Buda felkoncolásával, s Pétert futni hagyták, holott pontosan számíthattak rá, milyen külpolitikai veszedelmet hoz ez rájuk. Így az *Évkönyvek* elbeszélése nehezen hihető.⁸⁹ A krónikáé első ránézésre talán meggyőzőbb, ám itt is felmerül a kérdés: ha a lázadók már eleve haddal, ellenkirályt választva – s nem csupán követeléseket benyújtva – indultak Péter ellen, aki úgy látta, hogy azonnal menekülnie kell, hűséges tanácsadója miért nem tartott vele? Miért kockáztatta meg, hogy kiszolgáltatta maradjon a lázadók haragjának, s nemcsak ő maga, de fiai is (akik az *évkönyvek* szerint még csak *parvuli*)?

Nem szívesen alkalmazzuk az egybehangzó források önkényes vitatásának bántóan hiperkritikus ízű módszerét. Ezúttal azonban a krónikában kiáltó ellentmondás is erre ösztönöz: a *nefandus* (istentelen, szentségtörő), a *satelles scelerus* (förtelmes cinkos), a *sceleratissimus* (legszenségtelenebb) és a *perfidus* (hítségő, áruló) Buda nemcsak személynevével, de epithetonjaival is ugyanazokat az asszociációkat idézi. Két azonos nevű főembere még lehetett volna Péternek, ám kettő, akiknek emléke ennyire szélsőségesen sötét (vagy sötétre színezett), s amellet ennyire élénk (hiszen a krónika még „egyikük” feltűnő testi jellegzetességét, a nagy szakállat is kiemeli!) – ez már kevésbé valószínű. (Olyannyira, hogy még ha Buda halálának 1041-es dátuma minden kételyen fölül állna, akkor is logikusabb volna azt gondolnunk, hogy így Viska, Boja és Bonyha összeesküvésének lelepleződéséért kizárólag az amúgy jelentéktelen Devecser felel, s csupán a népi szájhagyomány akasztotta volna azt is az akkor már elterjedten sötét, áruló figuraként számon tartott Buda nyakába!)

Van-e tehát arra alapunk, hogy a Buda 1041-es meggyilkolásáról szóló közlést felülbíráljuk? Nos, először is: idézett forrásainkban van némi zavar Buda bűntársa, a Vazul

frusta concidentes interfecerunt et duorum filiorum suorum oculos effoderunt.” SRH I. 325. o., magyarul: ÁKÍF 383. (Ford. Kristó Gyula.)

⁸⁸ ÁKÍF 383. o. 1367. sz. jegyzet.

⁸⁹ Bár *Váczy* (1941/42. 308–309. o.) ezt mondja hitelesebbnek, s ebből következtet arra, hogy a felkelők (Viska, Pécel, Stojzló, s maga Aba Sámuel is) először még beérték volna Buda likvidálásával, s hűségesek maradtak volna Péterhez, ha az a történetekre nem szökéssel reagál. Ám (eltekintve attól, hogy a szituáció ebben a formában mintha V. László, Cillei Ulrik és Hunyadi László történetének XI. századra való visszadatálása lenne) *Váczy* pár oldallal később maga is „Szent István legmegbízhatóbb hívé”-nek, „a szentistváni hagyományok továbbélését” biztosító tanácsadónak minősíti. (Lásd a 82. sz. jegyzetet!) Ha pedig az volt, mi oka lehetett a vele eszerint közel azonos elveket valló Aba-pártnak arra, hogy Péter vétkéiért őt tegye felelőssé?!

megvakítását fizikailag végrehajtó Sebes halálával kapcsolatban is. A krónika szerint őt is Budával egyidejűleg ölték meg, s még nála is brutálisabban: „Sebest, aki Vazult megvakította, kezét-lábát összetörve veszejtették el.”⁹⁰ Ezzel szemben az évkönyvekben az 1039-es évnél olvashatjuk: „Schebis, Magyarország határispánja elhalálozott.”⁹¹ „Valószínű, hogy a magyar forrás tévedésből datálta az 1039-eseményt 1041-re” – fűzi ehhez hozzá Makk Ferenc kommentárja.⁹²

Mármost: a magyar krónika alapszövege Hóman Bálint szerint legkésőbb Szent László, de részben talán már I. András idejében készült.⁹³ Elképzelhető-e, hogy ez időben nem tartották számon pontosan az udvari körökben, mikor s miképpen halt meg az az ember, aki a király édesapjának vagy nagyapjának szeméit kitolatta? De ugyanezért nehezen gondolhatnánk tévedésre az évkönyvek esetében is: láttuk Hóman, Váczy és Kristó álláspontját velük kapcsolatban.⁹⁴ Mivel pedig Salamon I. András fia volt, így nyilván akár egyik, akár másik feltevést fogadjuk is el, az évkönyvek mindenképpen I. András udvarának hivatalos álláspontját rögzítik.

Ha tehát mindkét szöveg a magyar királyi udvarból származik, úgy vagy egyik, vagy másik (vagy mindkettő) megváltoztatja az igazságot – s a tárgy súlyából következik, hogy ezt aligha tévedésből teszi. Ha Sebes valóban meghalt 1039-ben (ismeretlen körülmények között – s ezt éppen azért van okunk elhinni, mert propagandisztikus hazugságnak kevésbé lenne meggyőző), akkor a krónika ősinformátora azért állítja, hogy 1041-ben a lázadók ölték meg, mert ezzel kívánja szemléltetni: milyen példás büntetéssel sújtották a magyar előkelők (de tulajdonképpen maga az isteni gondviselés) *mindazokat*, akik Vazul haláláért felelősek voltak⁹⁵ (kivéve persze Szent Istvánt).

De ha eszerint Sebes halála utólag datáltatott 1041-re, akkor elképzelhető, hogy Budáét is máskorról helyezték át ugyanide. S ha azt is figyelembe vesszük, hogy a Buda és (állítólag) Sebes meggyilkolásakor mutatott kegyetlenség nagyon is ugyanazt a brutaliást idézi fel, amelyet Vata és társai alkalmaztak Szent Gellért ellenében – felmerül a gyanú, hogy valójában egyikük halálára sem 1041-ben került sor. Ha Sebes meghalt is 1039-ben, Buda viszont csak 1046-ban, amikor is – akárcsak magának Péternek – nem volt módja külföldre menekülve menteni sem a maga, sem gyermekei életét.

Hogy miért lehetett ez később kínos András számára? Nyilván azért, mert az ő korára még nem alakult ki a Vazul-utódoknak a krónikában megőrzött, végleges álláspontja. Ekkor még mindenki tudhatta Magyarországon – de Péter kapcsolatai révén külföldön is –, hogy itt nem aljas összeesküvőkről, a király háta mögött a királynéval összejátszó cinkosokról van szó. Hanem az új király által is példaképpül és kultusztárgyul vállalt Szent Ist-

⁹⁰ Lásd a 87. sz. jegyzetet! „Sebus autem, qui oculos Vazul eruerat, confractis manibus et pedibus peremerunt.” SRH I. 325. o., magyarul: ÁKÍF 383. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

⁹¹ Annales Altahenses maiores a 706-1073. ad. a. 1039.: „Schebis marchio Ungarie eodem anno est defunctus.” CFH 205. 93. o., magyarul: ÁKÍF 239. (Ford. *Makk Ferenc.*)

⁹² ÁKÍF uo. 826. sz. jegyzet.

⁹³ Lásd a 76. sz. jegyzetet! A legutóbbi időkben az I. András- (vagy legfeljebb Salamon-) kori keletkezést immár az egész Ósgestára vonatkozóan is lehetségesnek vélik. *Bollók* 244. o.

⁹⁴ Lásd a 13., 89. sz. jegyzetet! (*Váczy* maga is hangsúlyozza, hogy az Évkönyvek minden körülmények között András és Salamon udvarának felfogását tükrözik!)

⁹⁵ Egyértelműen így ítéli meg *Váczy* (1941/42. 308–309. o.), *Karácsonyi*, aki minden külön magyarázat nélkül 1039-et fogadja el Sebes halálának évéül (1926. 88. o.), nyilván szintén ilyen megfontolás alapján járt el.

ván tekintélyes és hűséges híveiről, akaratának (lett légyen az mégoly irgalmatlan) fenn-tartás nélküli végrehajtóiról, akik mint ilyenek szolgálták aztán hűséggel az István által kijelölt utódot. Sebes határispánként, tehát az ország védelmében kulcsszerepet játszó katonai vezetőként,⁹⁶ Buda pedig tanácsadóként.

Voltak kutatók, akik Budát e szerepében igyekeztek negatívan beállítani. Gombos⁹⁷ szerint Péter egyetlen valódi hibája az volt, hogy miközben túlzottan a külpolitikára, háborúkra koncentrált, a belpolitika irányítását Budára bízta, az pedig visszaélt ezzel. Györffy (a források minősítését elfogadva) így jellemzi Budát: „Buda nem volt higgadt, elfogulatlan tanácsadó. Szerepe volt Vazul megvakításában, s ezért a magyar dinasztikus párt gyűlöletének célpontja lett, még saját életét sem érezhette biztonságban mindaddig, amíg a Vazul-fiak a szomszédban váraoztak arra, hogy elérkezzék az órájuk.”⁹⁸ Ez a beállítás azonban egyrészt már a tanácsadó halálának iszonyatos körülményeiből következtet vissza, másrészt készpénznek veszi a források általánosság szintjén mozgó negatív beállítását. Jóval meggyőzőbbnek érezzük Váczy harminchat évvel korábbi értékelését: „Budát úgy tüntetik fel, mintha a királynéval összejátszott volna, holott kétségtelenül István legmegbízhatóbb híve volt. Péter mellett mint legfőbb tanácsadó biztosította a szentistváni hagyományok továbbélését. Semmiképen [sic!] se lehetett Gizella embere. Ugyanezt kell mondanunk Sebös comesről is. Minthogy az évkönyvek marchiónak hívják, valószínű, hogy a nyitrai várak az ispánja volt. Reá hárult tehát Vazul őrzése és a megvakíttatására kiadott királyi parancs teljesítése.”⁹⁹

Gondoljuk csak végig: mit vetettek a magyarok (azaz az ő nevükben a források – amelyek Deér szerint kétféle eredetre: a magyar nemzeti hagyományokra, illetve a Péterrel végül szintén szembeforduló idegen előkelőknek az *Altaichi Évkönyvek*ben megőrzött panaszaira vezethetők vissza¹⁰⁰) Péter szemére? A krónika szerint egyrészt azt, hogy a magyar „nemeseket” (akkori értelemben: főurakat) megvetve vezető tisztségeket (s persze az ezekhez szolgálati jelleggel tartozó várakat, birtokokat stb.) németek és olaszok kezére igyekezett adni; másrészt, hogy „a föld javait felélte”, végül túlzott „bujaságát”, melyben a jelek szerint csatlósai is követték.¹⁰¹ Az *Évkönyvek* ezzel szemben az özvegy Gizella iránti hűtlenségére, hálátlanságára hivatkoznak.¹⁰² (Most tekint-

⁹⁶ Ám hogy István egyenesen *gyula* minőségben rendelte volna Péter mellé, mint *Karácsonyi* (uo.) állítja, az nem csupán a *marchio* cím (az európai hagyományból jól ismert) szerepének önkényes átalakítása, hanem egyben megkésett, de annál elkeseredettebb kísérlet a szerző azon tézisének valószínűsítésére, hogy az ősmagyar „törzsszövetségi államhoz” kötődő *gyula* méltóság továbbélt István korában, s azt pl. külföldiek (így István állítólagos lengyel édesanyjának, Adelhaidnak testvére) is viselhették. *Karácsonyi* 1906. 106–108. o., vö. *Uhrman* 2003. 292. o. 153. sz. jegyzet.

⁹⁷ *Gombos* 580. o.

⁹⁸ *Györffy* MT 836. o.

⁹⁹ *Váczy* 1941/42. 314–315. o.

¹⁰⁰ *Deér* 2003. (1928.) 165–166. o. II/76. sz. jegyzet.

¹⁰¹ 14. sz. krónikakompozíció 71.: „bona terre... devorabat...” SRH I. 323. o., magyarul: ÁKÍF 381. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

¹⁰² *Annales Altahenses maiores* a 706-1073. CFH 205. ad. a. 1041. *Váczy* (1941/42. 307. o.) szerint ez utóbbi érv nyilván német szájízű csúsztatás az évkönyvek szövegében. Ezzel szemben *Kristó* (2000. [1972.] 212. o.) eredetisége mellett kardoskodik, mondván: az információ *Mügelin Henrik* krónikájában is előfordul, aki azonban az *Altaichi Évkönyveket* bizonyosan nem ismerhette, tehát a két szöveg közös forrást használt, ez pedig csakis az *Ösgesta* egy korai változata lehetett. *Hóman* (*Hóman-Szekfü* 247. o.) szerint az érv valóban felmerült 1041-ben, de csak mint ürügy.

sünk el attól, hogy mindez legalább részben utólagos propaganda, hiszen Péter alakját bukása után erősen befeketítették – talán nem is csak mert a Vazul-fiak ellensége volt, hanem Szent István alakját még nagyobbra növesztendő is!¹⁰³) Ezek közül melyiket sugallhatta volna az a Buda, aki maga is magyar előkelő volt, a krónika szerint Gizellának egyenesen „cinkosa”, de Szent István hú embereként nyilván a valóságban is messzemenően lojális hozzá, mellesleg pedig maga is két kisgyerek apja, s így sejtethetően egy még nem túlzottan idős asszony férje?! Ami pedig a túladóztatást (vagyis a „javak felélését”) illeti, igencsak ostoba kellett volna legyen Buda, ha nem látja át: ezzel éppen hogy erősíti a Vazul-fiak esélyét a hazatérésre!

A valóságban tehát Buda aligha tehető felelőssé Péter hibáiért (melyeket a krónika később amúgy is tendenciózusan hangsúlyoz). Meggyilkolásának eszerint egyetlen indoka lehetett: a Vazul sorsában játszott szerepe. (S ugyanezért állították be később valósággal Péter rossz szellemének.)

Ezért viszont sokkal logikusabban ölheték meg olyan felkelők, akiknek élén Levente és András álltak, mint azok, akik éppen azért választják meg Aba Sámuel (István palotaispánját, aki így valamilyen mértékig maga is nyilván azonosult a Vazult útból eltevőkkel) ellenkirálynak, lemondva a dinasztiahoz kötődés máskülönben általuk is fontosnak érzett követelményéről, mert Vazul fiait nem tartják megfelelő jelöltnek (apjukat tehát alkalmasint még annyira sem).

Ezen kívül, ha feltételezzük, hogy Buda megélte az 1046-os évet, s így azonos lehet Viskák feladójával, úgy valóban terhelte a lelkét egy másik, az előbbinél kevésbé menthető bűn is. Ezzel kapcsolatban azonban újabb kérdést kell feltennünk: honnan volt tudomása Budának (s a vele együttműködő, máskülönben teljesen ismeretlen Devecsernek) Viskák tervéről? A *perfidus* jelző éppen arra utal, hogy kezdetben együttműködött velük, s azok a bizalmukba avatták.

De hogyan avathatta Viska a bizalmába azt az embert, aki Péter legmegbecsültebb tanácsadója, sőt, állítólag rossz szelleme volt? A krónika szerint Viskán, Boján és Bonyhán kívül csupán rokonaik (*eorum cognati*) voltak beavatva az összeesküvésbe. De még ha feltételezzük is, hogy Buda (akár anyaágon) rokonságban volt valamelyikükkel – ez sem indokolta volna, hogy megbízzanak benne, ha valóban olyan figura lett volna, amilyennek a krónika mutatja.

Ha tehát Viska úgy gondolta, hogy Buda megbízható szövetségese lehet Péter ellenében, az mindkettejüket minősíti. Egy sötét árulót, a zsarnok gazságainak sugallóját ilyesmire nem lehetett volna felkérni – ám Szent István régi, hűséges és meggyőződéses hívét, aki immár maga is egyre riadtabban döbben rá, hogy Péter nem megőrzi, hanem tönkreteszi a nagy előd örökségét, s maga is a kiutat keresi, annál inkább. De aki egy ilyen személlyel együttműködve kíván fellépni, aki egyáltalán számíthat annak bizalmára és diszkréciójára, az maga sem holmi reakciós pogány, hanem ugyanolyan tekintélyes és megbecsült alakja kellett legyen a Szent István-i államapparátusnak. Azt igenis nem (csak) az Árpád-dinasztia vetett, pogány eredetű, irracionális bizalom motiválja, hanem elsősorban maga is István örökségét kívánja menteni, pogány restaurációt pedig semmiképp nem kíván.

¹⁰³ *Gombos* 512. o. skk. (szinte végig); *Hóman–Szekfü* 247. o.; *Kristó* 1965. 23–24. o.; *Uő* 2000. [1972.] 204. o. Velük szemben kitart a „hibát bűnre halmozó” Péter-kép mellett *Szekely* 1961. 7. o.; *Györffy* 1977. 379. o.; *Uő* MT 835–838., 842–843. o.

Más kérdés, hogy miután Viska közölte Budával konkrét elképzeléseit, az mégis visszariadhatott. Ekkor már igazából nem tudhatott elfogulatlanul dönteni. Vazul fiaitól ő személy szerint tényleg nem várhatott semmi jót, s annak belátásához, hogy az ország viszont igenis várhat, a jelek szerint valóban nem volt elég emberi nagysága. Ezért dönthetett úgy, hogy jelenti a hallottakat a királynak. S még ha meggyőzte is magát arról, hogy ismét az ország érdekében cselekszik, ez is nehezen menti azt, hogy a benne megbízó Viskát, Boját, Bonyhát s még más rokonaikat (akik részben az ő rokonai is lehettek) kiszolgáltatta Péter bosszújának. Riasztó sorsát, mely egyébként egy jó szándékú, volta-képpen Szent István tévedéséért bűnhődő ember tragédiája lenne, ez a mozzanat részben mégis megérdemeltté teszi.

E számos pontján erősen hipotetikus gondolatmenettel azt igyekeztünk valószínűsíteni, hogy Deérnek (a Szent Istvánra hivatkozó úri mozgalmat és a pogánykodó tömegfelkelést egy nevezőre hozó) álláspontja nem feltétlenül veszi kellően figyelembe a források valamennyi értékesíthető adatát, s ennek kivehető oka az, hogy csak azon mozzanatokra koncentrált, melyek könyvének (vitathatatlan, de talán egyoldalúan kezelt) alapkoncepciójába illeszkednek. S persze hasonló megfontolásból hagyja figyelmen kívül az 1046-os felkelés kétféle jellegét Kristó Gyula is a témával foglalkozó, 1965-ös nagy tanulmányában, mely az utóbbi évtizedek Vata-képére s általában az 1046-os eseményeket illető megítélésére talán a legnagyobb hatást gyakorolta.

3.

Kristó Gyula koncepciója fokozatosan kristályosodott ki, ám a lényeg már 1965-ben megfogalmazódott. Lederer Emmával¹⁰⁴ vitázva a következőkben foglalta össze álláspontját: „Akár Koppányt, akár Ajtonyt viszonyítjuk Vatahoz, a hasonlóság mindenképpen szembeűnő. Vata is éppúgy nemzetséűfő (törzsfő?), pogány, jelentős – talán egy középkori megyeterületet meghaladó – nagyságú territórium ura, s ugyanúgy nem akart beilleszkedni a feudális uralkodó osztályba, mint Koppány és Ajtony...”¹⁰⁵

E kijelentés merészségét még növeli, hogy alig pár sorral lejjebb azt veti Lederer Emma szemére: olyasmit tulajdonít Vata-nak, amiről semmilyen forrás nem ír (hogy tudniillik birtokain már nem tudott a régi módon gazdálkodni).¹⁰⁶ Nos, vajon hol ír bármiféle forrás azon sajátosságok bármelyikéről, amelyeket Kristó tulajdonít Vata-nak? Koppányról a krónika világosan leszögezi, hogy a *dux* címet viselte (akár maga Géza!), és hogy „somogyi herceg” volt, vagyis azzal a területtel valóban ő rendelkezett.¹⁰⁷ Ajtony hatalmát, gazdagságát a nagyobbik Gellért-legenda magasztalja hosszasan.¹⁰⁸ Hol olvashatunk ilyesmit Vata-ról? Ami pedig a pogányságot illeti – ez *csakis* Vata-ra jellemző bizonyosan, hiszen Ajtonyról a nagyobbik Gellért-legenda egyértelműen azt állítja, hogy

¹⁰⁴ Elekes–Lederer–Székely 56. o.

¹⁰⁵ Kristó 1983. (1965.) 104. o.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ 14. sz. krónikakompozíció 65.: „dux Symigiensis” SRH I. 313. o., magyarul: in ÁKÍF 370. o. (Ford. Kristó Gyula.)

¹⁰⁸ Nagyobbik Gellért-legenda 8. SRH II. 489–490. o.

keresztény volt,¹⁰⁹ míg Koppány pogányságát már Balogh Albin igen meggyőzően megkérdőjelezte.¹¹⁰

Kristónak természetesen vannak közvetett érvei, melyekre álláspontját felépíti. Az alábbiakban ezek megalapozottságát kell áttekintenünk. Hiszen ha csak valószínűsíthető lenne is, hogy Vata ilyen előkelő származással rendelkezett, akkor valóban meg kellene engednünk, hogy jelen lehetett a csanádi gyűlés előkelői között – még ha csak olyanféle ellenzékiként is, amilyenek Kiss Lajos sejtette. (Végleges koncepciójának kikristályosodása előtt Deér is hajlamos volt az 1046-os vezérkarban valami olyasféle „koalíciót” látni, melyben a lényegében István-hű Viskától Vatáig, „akit a hagyomány a szélső pogány reakció embereként jellemez”, képviselve vannak „az utolsó fél évszázad összes rejtett és nyílt politikai törekvései”.¹¹¹)

Vata és Békés vára

A legeslegfőbb érv a krónika Vatára vonatkozó sorainak egy oly részlete, melyet mi előzőleg a szöveg vizsgálatakor kihagytunk. A forrás tudniillik így mutatja be Vatát: „... Vatha de castro...” s itt következik egy helynév.¹¹² E helynevet Toldy Ferenc *Képes Krónika*-kiadása¹¹³ óta *Belus*nak szokás olvasni; ennek nyomán lett Vatából már Horváth Mihálynál, majd őt követve Kiss Lajosnál „a belusi vár”,¹¹⁴ illetve „Belus vár ura”.¹¹⁵

Igazán nagy lehetőségek azonban azt követően mutatkoztak meg a szóban forgó adatban, hogy felmerült az ötlet: a helynév középső *l*-jét *k*-ra javítva *Bekus*=*Beküs* alakot kapunk, s ez Békés várának régebbi névalakja lenne. Kristó az ötletet Karácsonyinak tulajdonítja,¹¹⁶ valójában azonban a nagyváradi püspökség érdemes történetírója, Bunyitay Vince volt az, aki 1883-ban előállt vele.

Ő főként Szabó Károllyal kívánt vitatkozni: Szabó ugyanis az említett *Belus*ban egy *Bellus* nevezetű trencsényi mezővárosra vélt ráismerni.¹¹⁷ Bunyitay ezt problematikusnak tartotta, mert (ahhoz képest, hogy egy pogány beállítottságú „előkelő” székhelye lenne) túl közel esett volna a királyi hatalom központjához¹¹⁸ – azt már nem is teszi hozzá, hogy e mezőváros XI. századi létezését semmi nem bizonyítja. Ezért a Dunántúltól távolabb kezdett meggyőzőbb azonosítási lehetőségeket keresni. S így javasolta a bihari *Bél* és

¹⁰⁹ Uo.: „... Achtum... qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus.” SRH II. 489. o.

¹¹⁰ Balogh 846–847. o.

¹¹¹ Deér 2003. (1928.) 65. o.

¹¹² Lásd a 26. sz. jegyzetet!

¹¹³ Marci chronica de gestis Hungarorum... E codice omnium, qui exstant, antiquissimo bibliothecae palatinae vindob. picto... accensuit, varias lectiones annotavit, praefatus est *Franciscus Toldy*, versionem Hungaricam addidit *Carolus Szabó*, Pestini, 1867. 46. o.

¹¹⁴ Horváth 337. o.

¹¹⁵ Kiss [A] 52. o.

¹¹⁶ Kristó 1983. (1965.) 93. o.

¹¹⁷ Emlékiratok a magyar kereszténység első századából. Fordította és szerkesztette *Szabó Károly*. Budapest, 1887. 80. o. (3. sz. jegyzet) (*Uő* 1872. 42. o. még maga is egy Bihar megyei Béltre vagy Bélavárra [?] gondolt.)

¹¹⁸ Bunyitay 24–25. o.

Belényes (Belenus) mellett a *Becus~Bekus* alakra történő korrigálást.¹¹⁹ Az viszont tény, hogy a gondolat (szinte) kizárólagos érvényre Karácsonyi révén emelkedett hét évvel később: a „Békésvármegye” történetén dolgozó tudós szerint (mivel még egy további érve is van, melynek alapján Vata-t a Tiszántúlra kell lokalizálnia¹²⁰), „ma már alig lehet kétséges”, hogy *Belus* valójában *Bekus*. Olyannyira, hogy komolyan foglalkozik a kérdéssel: a Tobol partjairól is ismert típusú ősmagyar-nomád, avagy inkább szláv földvár állt itt a X–XI. század fordulóján.¹²¹

Karácsonyi korabeli tekintélyét jellemzi, hogy ezek után vitának hely nem maradt. Pauler újabb három év elteltével még csak feltételesen fogalmaz úgy, hogy Vata „talán Békés vármegyéből” való „főember” volt.¹²² Tizenhárom évre rá Hóman már magától értetődően állítja, hogy Vata és fia, Janus (akiket, mint az „idegenellenes, nemzeti reakciós párt” vezéralakjait, ő egyenesen Bánkkal és Borsa Kopasz Jakabbal, a XIII. század híreshírhedett „királygyilkos” főuraival állít párba) Békés, valamint a hozzá kapcsolódó Külső-Szolnok és Csongrád területéről „került ki” (akár amazok).¹²³

A második világháború után Györffy György kezén fejlődött tovább az elmélet. Annak a hipotézisének bizonyításakor, hogy a honfoglaló nemzetségek általában várakat szálltak meg és választottak téli szállásul, az Anonymustól nyert (tehát aligha száz százalékos hitelű!) adatok után így folytatja: „Más forrásból tudjuk, hogy Koppány vára Somogyvár, Ajtony vára Marosvár azaz Csanád, Gyula vára Gyulafehérvár, Vata vára Békés stb...”¹²⁴

Itt már lényegében eljutottunk a hét évvel később Kristó által megfogalmazott koncepcióig: Vata egy szintre került Szent István valamennyi, a hagyományból ismert riválisával. Öt évvel később Györffy precízebben fogalmazott: ekkor „hajdani nemzetségeknek” nevezte Vata-t.¹²⁵ Feltűnő, hogy Kristó, aki számos más alkalommal annyira kritikus volt Györffy munkásságával szemben, ezúttal sietett helyeselni: „megítélésünk szerint Györffy György jutott el az igazsághoz, amikor helyes premisszákból... helyes végkövetkeztetést vont le: Békés vára a nemzetségeké, Vataé volt.”¹²⁶

Természetesen a Koppánnyal, Ajtonnyal vagy Prokuj gyulával történő párba állítás valójában a nemzetségekénél is nagyobb hatalmat sejtet. 1965-ben Kristó még csupán zárójelben utalt a lehetőségre, hogy esetleg éppenséggel törzsfői hatalommal kell számolnunk, ám a szöveg lépten-nyomon ezt érzékelteti. Ennek jegyében veti fel a lehetőséget: „...a területi szomszédság külsődleges viszonylata mellett számolhatunk-e a keleti tartományok (Gyula, Ajtony és Vata »territóriumai«) között belső, tartalmi, részint politikai, részint etnikai kapcsolatokkal.”¹²⁷ Vagyis: Vata mintegy egyenrangú politikai part-

¹¹⁹ *Bunyitay* 25–26. o. (5. sz. jegyzet)

¹²⁰ Lásd később!

¹²¹ *Karácsonyi* 1896. 37. o.

¹²² *Pauler* 91. o.

¹²³ *Hóman* 2003. (1912.) 76., 80. o.

¹²⁴ *Györffy* 1958. 34. o.

¹²⁵ *Györffy* 1963. 494. o.

¹²⁶ *Kristó* 1983. (1965.) 93. o.

¹²⁷ Uo. 96. o.

nere lehetett volna a gyulának, a magyar törzsszövetség második legfőbb méltóságának! Ugyanilyen szellemben sugallja, hogy a két másik főúrtól eltérően Vata a maga pogány hitét s ezzel politikai különállását meg tudta őrizni István halála utánig, s „lázdása” voltaképpen védekező háború lett volna, miután Péter megkísérelte volna azt erőszakkal felszámolni.¹²⁸ S innen már csak egy lépés volt a mindezt valószínűsíteni látszó felismerés: a pesti révnél Vata és társai két fő áldozata Gellért, a csanádi püspök, illetve Szolnok ispán, aki valószínűleg (Külső)-Szolnok megye névadója: az államnak és az egyháznak egy-egy, Vata vélelmezett Békés körüli területével határos, s azt két ellenkező irányból szorongató, áttéríteni, illetve a királyi megyeszervezetbe beletagolni igyekvő képviselője.¹²⁹

Annak érdekében, hogy mindez meggyőzőbb legyen, Kristó eltekintett attól, amit pedig a krónika és a legenda szövege világosan közöl: hogy Vata *renatus* volt, vagyis még az ő saját fordítása szerint is immár frissen megkeresztelkedett,¹³⁰ s csupán a hercegek engedelmével kezdett újra pogánykodni. Úgy állította be, hogy ez csupán a krónika későbbi, a Szent István-i államalapítás tökéletességét (s a rossz emlékű Pétertől minden érdem elvitatását) célzó csúsztatása.¹³¹

Későbbi munkáiban már e tanulmányra visszahivatkozva nyíltan mint törzsfőt emlegeti Vátát. 1980-ban, igaz, még mindig óvatosan fogalmaz („Kérdés, szabad-e törzsfőként minősíteni...”),¹³² ám hogy a kérdésre szerinte végül is igen a válasz, azt igazolja az ugyanezen könyvben közölt térkép, melyen „Vata törzse” (éppúgy, mint a fejedelmé, a gyuláé, a harkáé vagy Ajtonyé) immár minden kérdőjel nélkül fel van tüntetve.¹³³ 1093-ban pedig már csak a tudományos stílus kötelező *understatement*-jének jegyében tesz egy megszorító „valószínűleg”-et a tömör, kategorikus mondatba: „Vata Békés Várának ura volt, valószínűleg a Körösök mentén megszállt egyik magyar törzs vezetője.”¹³⁴

Ennek a szépen felépült hipotézisnek azonban számos gyenge pontja van. Az még hagyján, hogy Békés várának neve az Árpád-kori forrásokban előfordul *Bekes*, *Bikes*, *Békes*, *Bekves*, *Bokes*, *Bekis*, *Betis* alakban (ez utóbbi elírás *Becis*ből?), de *Bekus*~*Becusként* csupán később.¹³⁵ Komolyabb nehézség, hogy magára a várra hiteles okleveles adatunk először 1219-ből van (még ez is közvetett, csupán *comest* és várjobbágyokat említ, viszont hat évvel korábban még udvarispánról kapunk hírt ugyaninnen¹³⁶), de még a megyére is legkorábban 1203-ból¹³⁷ – s például a *Várad Regestrumban* 1235 előtt kizárólag a megyére van adat, a várra nem!¹³⁸ Így a vár és a vármegye létezését a XI. században semmi egyéb nem igazolná, mint a krónika és a legenda XIV. századi

¹²⁸ Kristó 1983. (1965.) 97–98. o.

¹²⁹ Uo. 99–101. o.

¹³⁰ Lásd a 26. sz. jegyzetet!

¹³¹ Lásd a 128. sz. jegyzetet!

¹³² Kristó 1980. 458. o.

¹³³ Uo. 467. o.

¹³⁴ Kristó 1093. 131. o.

¹³⁵ Györffy 1963. 503. o., vö. Karácsonyi 1896. 177. o.

¹³⁶ Jankovich 183. o.

¹³⁷ AO IV. 175. (292. o.) hiv. Györffy 1963. 503. o.; Jankovich 183. o.; Székely 1984. 323. o.; Kristó 1988. 479. o.

¹³⁸ K. Fábrián 30. o. (s.v. *Bekes*), vö. Kristó 1988. 481. o.

szövege.¹³⁹ Ám tekintsünk el ettől is – hiszen valószínű, hogy a két szöveg szinte kortárs, I. András-kori forrásra megy vissza.

Még súlyosabb problémát jelent a *Belus=Bekus* azonosítás filológiai szempontból labilis volta. A krónika kéziratának egy részében nem is *Belus* alak szerepel, hanem *Selus*. (Bollók János legutóbbi fordítása szerint *Szölös*.¹⁴⁰) Bár szám szerint a *Belust* tartalmazó változatok elsősorban többségben vannak, ám a két legrégebb, s így legértékesebb kézirat nem egyezik e szempontból, így a *Selus* valószínűsége legalább ötven százalék.¹⁴¹ Domanovszky egyértelműen ezt is tekintette hiteles alaknak, a *Belus* alakot még variánsként sem vette fel a *Scriptores Rerum Hungaricarum* szövegkiadásába.¹⁴² A szakirodalom azonban minderről tudomást is alig vett.¹⁴³ Pedig mindazok, akik esküsznek Vata békési illetőségére, legalább indokolni tartoznának, miért tekintik automatikusan épp a *Selus* alakot (kétszeresen is!) hibásnak.

Ha hipotetikusán elfogadjuk is, hogy *Belus* volt az eredeti alak, az igazán komoly gond az: miből gondolja Horváth Mihálytól kezdve mindenki, hogy Vata ura volt a szóban forgó várnak? Kár, hogy Györffy nem nevezte meg azt a „más forrást” melyből tudni lehet, hogy e vár Vata vára volt: a krónika és a legenda ugyanis csak annyit közöl, hogy Vata e várból való volt. (Igaz, ez még mindig több információ, mint amit Somogyvárról tudunk meg: azt ugyanis a krónika Koppányról szólva meg sem említi.)

¹³⁹ 1970-ben *Banner János* kísérletet tett az Árpád-kori vár helyének meghatározására, s azt a későbbi (1462-ben épült) Maróthy-kastély területén jelölte ki. Útmutatása nyomán *Jankovich* (187–188. o.) végzett e területen ásatásokat, de kénytelen volt megállapítani: Árpád-kori lelet egyáltalán nem került elő, tehát valószínűtlen, hogy itt vár állt volna – hacsak nem rombolták szét később egészen a várárokig. Uo. 190–192. o. Természetesen vizsgálni kellene az alternatív helyszínt a Fehér- és Fekete-Körös összefolyásánál: mivel azonban Békéscsaba belvárosa éppen e terület fölé épült, ez komoly nehézségekbe ütközik. *Kristó* 1988. 479. o. maga is leszögezi: még ha a krónika mondott helynevet *Bekus*nak értelmezzük is, az akkor is csupán egy földvár meglétét bizonyítja, amelyet azonban a régészeti kutatás *nem* talált meg; s hogy ezzel szemben még a fentebb idézett, 1203-as oklevél is értelmezhető úgy, hogy Békés ekkor még nem önálló, hanem Bihar megye része. Saját korábbi és későbbi publikációi e beszámoló korrekt mértéktartását, sajnos, nem mindig tudták ugyanígy tanúsítani.

¹⁴⁰ KK 54. o.

¹⁴¹ A két legrégebb (XIV. századi) kézirat közül a Képes Krónika faximile-kiadásában (*Chronica picta*. Budapest, 1991. 56. o.) bárki megállapíthatja, hogy a kérdéses kezdőbetű *S*, és nem *B*. Igaz, a másik hasonló korú szövegváltozat, az ún. Acephalus-codex (OSZK CLMAe 405.) kétségkívül *Belus* alakot hoz, s (nyilván ennek nyomán) e szűkebb kéziratcsalád valamennyi későbbi tagja: így a XVI. századi, ún. Zsámboki-codex (OSZK CLMAe 406.), továbbá a Hess András által Budán, 1473-ban kiadott ősnymtatvány, a Budai Krónika (OSZK 326.), s az ennek nyomán készült, XVI. századi Dubnici Krónika (OSZK CLMAe 165.) Feltűnőbb, hogy nagyobb részt *Belus* szerepel azon variációkban is, melyek pedig inkább a Képes Krónika kéziratcsaládjához tartoznak. Ezek közül egyedül a XV. századi Thuróczy-codexben (OSZK CLMAe 407.) olvashatunk *Selus* alakot, míg ellenben az ún. Nagyenyedi- (kevésbé helyesen: Teleki-) codex (MTAK K32.), noha ezt a szakirodalom (*Csapodi* 9. o.; *Bollók* 236. o.) szerint egyértelműen a Képes Krónikáról másolták, mégis *Belust* tartalmaz, s ugyanígy az olyan, jóval későbbi változatok, mint a Béli- (MTAK Ms903.) és a Csepregy-codex (MTAK Ms909.). (Utóbbi kettőt csak másolatban volt alkalmam megtekinteni, a Csepregy-codex eredetije nincs is meg.)

¹⁴² SRH I. 338. o. Ehhez u.o. a 2. sz. jegyzetben annyit fűzött, hogy semmi bizonyosat nem tudunk a szóban forgó várról, de a Trencsén megyei Bellusszal bizonyosan nem lehet azonos. A *Bunyitay-Karácsonyi*-féle szövegjavítási javaslattal nem is foglalkozott.

¹⁴³ *Kristó* 1988. 480. o. egyenrangú, alternatív alakokként idézi *Selust* és *Belust*. Az ÁKÍF-beli fordítás-szemelvény 1435. sz. lábjegyzetében ugyanő így foglalt állást: „A krónikakompozíció kézírataiban *Selus*, *Belus* olvasható, ami tollhiba, Békésre javítandó.” Jellemző, hogy *Szovák Kornél* még a fentebb idézett *Bollók*-fordításhoz fűzött lábjegyzetben is eképp nyilatkozik: „Romlott alak, valószínűleg Békés vára helyett (*Bekus/Selus*).” KK 195. o. 375. sz. jegyzet.

A várak, megyék élén állóknak kijáró *ispán* (*comes*) címet, mellyel a krónikában igen gyakran találkozunk, Vata neve mellett nem találjuk. A *de castro* meghatározás a krónika szövegében *hapax legomenon*. Oklevelek tanúsága szerint viszont személyeknek várral való meghatározása leginkább várjobbágyok (*iobagiones castri*) esetében jellemző. Fehértói csak a Vata név kapcsán négy példát vonultat fel erre, ezek közül az egyik ráadásul éppen Békés várához kötődik – de 1295-ből.¹⁴⁴ Így logikusnak látszik, hogy az 1046-os Vata *de castro* jelölését is úgy értelmezzük: valamelyik korabeli vár *milesei* közül származott. Ha ezt figyelembe vesszük, úgy eszik az a kényszer, hogy az említett várat a királyi hatalomtól minél messzebb, valahol Délkelet-Magyarországon keressük. S ha mégis Bunyitay nyomán akarnánk a helynevet azonosítani, érdemesebb lenne alternatív, szövegjavítást nem igénylő ötletére figyelni: a *Belus*=Bél megfeleltetésre. Ez esetben logikusan kínálkozna Bakonybél, ahol korábban, még csanádi püspöksége előtt Szent Gellért hét évet töltött remeteként.¹⁴⁵ (Igaz, Bakonybélben *castrum*ról nem tudunk, csak *curiár*ról.¹⁴⁶ Mivel azonban a *castrum* szó 1150 előtt oklevélben nem fordul elő,¹⁴⁷ s így a krónika szövegébe is ennél később illesztették, kérdés, hogy indokoltan szúrták-e be oda. Ha tévesztés történt, úgy Vata még csak nem is várbeli katona, csupán az *udvarnép* tagja lehetett.)

Így akár Kristó azon feltevését is érvényben hagyhatnánk, hogy Vátát valami régebbi, személyes ismeretség s az ebből táplálkozó indulat tüzelte éppen Gellért ellen. (Főként, ha figyelmen kívül hagynánk, hogy valamennyi püspök életére tört, s hogy a Gellértszel szembeni különösen brutális viselkedését kellően motiválhatta a csanádi püspök kiemelkedő tekintélye az egész fiatal magyar egyházban.)

Vata és a Csolt gens

Láthattuk: Vata békési származtatása éppoly ingatag alapokon nyugszik, mint előke-lő, várispáni vagy kivált törzsfői mivolta. Az előző századforduló kutatói azonban tovább érveket is felsorakoztattak a fentiek mellett, s ezek némelyikének az utóbbi évtizedek szakirodalmában éppoly pozitív visszhangja volt, mint az imént áttekintetteknek.

Ismét Bunyitay ötlete volt, hogy Vata Keletre lokalizálásához további érvként említse meg a *Várad* *Regestrumból* ismert Vata fia Gyula nevű kórógyi birtokost a XIII. századból. Bár becsületesen hozzáteszi, hogy Kórógy falu több is van az országban, maga mégis a bihari Kórógyra gondolt, ami így már kellő indítéknak látszott ahhoz, hogy e Gyula XI. századi őséneke minősítse a lázadó Vátát, s így a „közeli” Békésbe lokalizálhassa.¹⁴⁸ (Igaz, megemlítette, hogy Kraszna megyében is található egy Kórógy falu, mégpedig Vata-Somlyója [=Szilágysomlyó] környékén.¹⁴⁹ Ortway a két Kórógyot nagyvonalúan azonosnak minősítette.¹⁵⁰)

¹⁴⁴ *Fehértói* s.v. *Vata* stb.

¹⁴⁵ Nagyobbik Gellért-legenda 6.

¹⁴⁶ *Csóka*.

¹⁴⁷ *Györffy* 1990. 118. o.

¹⁴⁸ *Bunyitay* 25–26. o.

¹⁴⁹ *Bunyitay* 25. o., vö. *Kiss* [B] II. s.v. *Szilágysomlyó*.

¹⁵⁰ *Ortway* 500–501. o.

Az ötletben rejlő lehetőségek kiaknázása viszont újra csak Karácsonyi érdeme volt. Már 1896-ban leszögezte, hogy mivel a szóban forgó Vata fia Gyula a Csolt nemzetségből származott, nyilván ez a *gens* egészében a lázadó Vata ivadéka, hiszen tagjai között „annyian viselik a Vata nevet”!¹⁵¹ A magyar nemzetségeket áttekintő nagy monográfiájában aztán kifejti részletesen: „Tudva már most, hogy a Csolt nemzetség fészke éppen Békésmegye volt, s látva, hogy e nemzetség annyira szereti és használja a Vata személynevet, hogy 2 [sic!] birtokát ezzel különbözteti meg, s két tagját még a XIII. század elején is ekként nevezi el, talán nem ok nélkül tartjuk a híres pogány vezért a Csolt nemzetség ősének, s nem ok nélkül hisszük, hogy eleintén a Csolt nemzetséget Vata-nemzetségnek hívták...”¹⁵²

A két idézett szövegrész összevetése önmagában is sokat mond. Két személyt, akik e nemzetségből a XIII. században viselték e nevet, lehet-e valóban *annyianként* emlegetni, s ennek alapján megállapítani, hogy e személynév különösen népszerű a mondott *gens*ben?! Kivált, ha az utóbbi könyvből az is kiderül, hogy apáról és fiáról van szó, akik közül a fiú alighanem egyszerűen édesapja nevét örökli (amint ez a XIII. századra már gyakorlattá kezd válni Magyarországon), függetlenül a név egyébkénti, nemzetségen belüli gyakoriságától!¹⁵³ S legkivált, ha figyelembe vesszük, milyen gyakran fordul elő ugyanezen személynév a Csolt nemzetségen kívül is! Nagy Géza még további négy Vatát sorol fel a XII–XIII. századból, akik közül egy az Aba, egy a Záh, egy pedig az Osl nemzetség sarja volt,¹⁵⁴ s ezek között még nincs is ott az az ugyancsak Vata nevű nagyváradi püspök, aki 1186–1189 között viselte e címet, s ha igaz, a Miskolc *gens*ből eredt.¹⁵⁵

Ami pedig a két birtoknevet illeti, ehhez egyetlen Vata nevű nemzetségtag is elég lett volna. Mivel pedig a XIII. századból nemcsak egyet ismerünk, így éppenséggel nincs okunk arra, hogy ezeket bármilyen értelemben a XI. századi Vatával hozzuk kapcsolatba.

Nem csodálkozhatunk, hogy Györffy György, aki maga is oly nagy mértékben szeretett a helynevekre mint forrásokra támaszkodni, a fenti ellenérvek dacára lelkesen felkarolta Karácsonyi elképzelését. Általános módszertani elvként szögezi le: „A nemzetségek eredeti szállásterületének rekonstrukciójában segítségünkre van több ág együttes birtoklása, a jellegzetes nemzetségi személynevekből képzett helynevek, valamint a krónikák hagyománya és köztudaton alapuló adatai. E források alapján állapítható meg például, hogy... Békés megye a Vatától leszármazó Csolt nem... szállásterülete volt.”¹⁵⁶

Utóbbi két feltétel teljesülésének helytálló voltát már megítélhettük, a legelsőt pedig még Karácsonyi sem támasztja alá. Ennek ellenére Györffy kifejti, hogy a Csolt-

¹⁵¹ Karácsonyi 1896. 177. o.

¹⁵² Karácsonyi 1900. 382–383. o.

¹⁵³ Uo. – Engel 2001. s.v. Csolt I. már három Vatát sorol fel. (Apa, fiú, unoka. A középsőre azonban nem ad meg adatot, így sejtetően azért iktatta be, mert túl nagyra érezte az időbeli szakadékat az idősebb Vata [akinek az 1210-es években már felnőtt fia szerepel Gyula személyében] és az ifjabb között, aki még 1258-ban is felbukkan.) Ha álláspontját elfogadjuk, a lényegen az sem változtat: három előfordulás három egymást követő generációban még mindig nem teszi e személynevet feltűnően népszerűvé.

¹⁵⁴ Nagy Géza 54. o. A szám azóta harmincra bővült (Fehértói s.v. *Vata, Vaca, Vatha, Vaththa, Vacha, Vota, Votha, Voca*) – igaz, újabb nemzetségnév itt már nem került elő, s a nevet nem egy várjobbágy, sőt, rabszolga is viseli, ám még a fennmaradó előkelőkről is nehéz elképzelni, hogy valamennyien Csolt nembeliek lennének!

¹⁵⁵ Bunyitay 65–66. o.

¹⁵⁶ Györffy 1958. 31. o.

nemzetség előzménye már a Szent István előtti időkben Békés megye területét bírta szál-lásföldül, a sokat emlegetett vár pedig a nemzetségfő hatalmi központja volt. Vata láza-dását eszerint épp az indokolta volna, hogy István ezt az állapotot megszüntette, a várba saját megyésispánját költöztette, s a nemzetségi birtok nagy részét elkobozta. „E beavat-kozás reakciója lehetett Vata lázadása, s a pogánysághoz való visszatérés számára azt je-lenthette, hogy ismét ő ült be Békés várába, s uralkodott a megye népe felett.”¹⁵⁷

Elképzelését 1963-ban még kategorikusabban szögezte le: „Kronikáink ugyan nem beszélnek a megye honfoglaláskori megszállásáról, de a későbbi birtokviszonyok vitat-hatatlanná teszik, hogy a Csolt-nem volt a megye ősnemzetsége. Birtokai nem terjednek túl a megye határán; Békés várának ura a hajdani nemzetségfő, Vata volt...”¹⁵⁸

Az újabb érv, melyet Györffy felhoz, egészen egyszerűen valótlan: Karácsonyi maga is leszögezte, hogy a Csolt *gens* birtokai Komárom megyétől Krasznáig terjedtek. (A nemzetség békési eredetét az bizonyította szerinte, hogy a nemzetség egy tagja 1222 [!] előtt itt emelt monostort, s hogy viszont egy békési apátságnak volt birtoka a krasznai birtok mellett. Maga az a két birtok, melyre Karácsonyi hivatkozott, hogy Vata nevét vi-selik, sem Békésben terült el, sőt, nem is Biharban, hanem az egyik Komáromban, a má-sik Krasznában.¹⁵⁹)

Sajnálatos, hogy Kristó Gyula, aki máskülönben oly szigorúan bírálta Györffy mun-kamódszerének azon vonásait, hogy kritikátlanul támaszkodik helynévi adatokra,¹⁶⁰ illet-ve, hogy elmossa a különbséget a honfoglalás korabeli (elsődleges) és a XII–XIII. század fordulójára kialakuló „nemesi” (másodlagos) nemzetségek között,¹⁶¹ ebben a konkrét esetben mégis üdvözölte eredményeit. Elfogadta Vatát a Csolt-nem ősenek és fejének, s külön méltatta Györffy gondolatmenetét, aki többek között az előbbiből mint „helyes premisszából” következtetett az utóbbira.¹⁶² Mindössze két ponton bírálta őt: egyrészt konkrét adatokkal igazolta (a *Várad Regestrum* alapján), hogy a Csolt nemzetségnek igenis voltak birtokai Békés megyén kívül,¹⁶³ másrészt kronológiai szempontból jegyezte meg, hogy ha Vata lázadását a vár István általi elkobzása váltja ki, akkor ez igen megké-szett reakció 1046-ban.¹⁶⁴ Ez utóbbi megjegyzést persze az is motiválta, hogy érvül szol-gált Kristó korábban már idézett okfejtéséhez a Szent Istvánt is túlélő, Vata-féle „törzsi államról.”¹⁶⁵

Mivel azonban Györffy elképzelésének ez nem felelt meg, ugyanazon évben másképp korrigálta saját kronológiáját. Eszerint a régi nemzetségfő, akinek területét István kisajá-tította, immár nem maga Vata volt, hanem az apja, akinek természetesen éppen Csolt volt a neve, míg a vele szemben a várba ültetett ispáné Békés.¹⁶⁶ (Kell-e mondanunk:

¹⁵⁷ Györffy 1958. 45–46. o.

¹⁵⁸ Györffy 1963. 494. o.

¹⁵⁹ Karácsonyi 1900. 382–383. o.

¹⁶⁰ Kristó 1980. 357–359. o.

¹⁶¹ Uo. 440–441. o.

¹⁶² Kristó 1983. (1965.) 93. o., lásd még *Uő* 1979. 100. o. 113. sz. jegyzetet!

¹⁶³ Uo. 94. o., 13. sz. jegyzet.

¹⁶⁴ Uo. 97. o.

¹⁶⁵ Lásd a 128. sz. jegyzetet!

¹⁶⁶ Györffy 1965. 225. o.; *Uő* MT 845. o.

egyikük létezését sem igazolja semmilyen forrás! Ehhez képest megdöbbentő, hogy a Csolt nemzetség megkérdőjelezhetetlen békési őshonossága milyen villámgyorsan elterjedt a szakirodalomban.¹⁶⁷⁾

Láthatjuk: ha a Csolt nemzetség valóban egyértelműen Békés megyéhez kötődne, akkor sem lenne igazolható, hogy a minket érdeklő Vatától származik, akinek édesapja nevére persze még akkor sem rendelkeznenk információval, ha valóban a mondott *gens* tagja lett volna, ha e nemzetség egyáltalán igazolható lenne a XI. században – s persze ha a Vata békési illetőségéről szóló hipotézis erősebb lábakon állna.

Vata és Kórógyi

Kórógy falu bevonása a vizsgálatba még egy további kutatástörténeti furcsaságot is eredményezett. Bunyitay munkájában ugyanis Vata oldalán megjelenik az 1046-os lázadásnak egy másik vezéralakja is. E vezér neve Kórógyi lenne (még csak idézőjelbe sincs téve, holott azt vélhetően Bunyitay is tudta, hogy az *-i* képzővel helynévből képzett családnevek a XI. században még nem léteztek!); s a szerző így ír róla és Vatáról: „Az ősvallás e két utolsó hőse... Életök benyúlik még Szent István korába; kétségkívül az ősvallás pusztulása feletti gyász és kesergések közt nőttek fel, s ezek visszhangozának férfi keblökben is, s ezeknek hatása alatt vonták ki kardjaikat...”¹⁶⁸

E szavakat Ortway majdnem szó szerint átvette a maga munkájában,¹⁶⁹ de kiegészítette azzal, hogy „E két pogány főúr...” egyazon nemzetség sarja kellett legyen, mely „bár nem is oly hatalmas” lehetett, mint Ajtonyé, de azért szintén „dynasta” módján uralkodott a maga területén (melyet Ortway az anonymusi Mén-Marót országának folytatásaként határoz meg).¹⁷⁰

Honnan származik ez a Kórógyi, akinek neve a krónikában és a legendában nem fordul elő (de kronológiai képtelenség is lenne, hogy ilyen alakban előforduljon)? Bunyitay ezúttal Istvánffy Miklós munkájának egy információját igyekezett hasznosítani, melyre előzőleg már Nagy Iván is felhívta a figyelmet.¹⁷¹ Itt azt olvashatjuk Kórógyi Péterről, az

¹⁶⁷ Scherer már 1938-ban (Karácsonyi nyomán) a Tiszántúlt megszálló „Ond-törzs” egyik nemzetségeként határozza meg a szerinte Csongrád, Békés és Bihar megyékben (a Sárrét vidékén) megszálló Csolt nemzetséget, melynek elkobzott birtokán majd csak Szent László szervezné meg Békés megyét. (uo. 41. o.). Később, Győrffy hatására 1965-ben mint vitán felül álló, indoklást sem kívánó tény bukkan fel Bakay Kornélnál („Vata-Csolt nemzetség” alakban – 27. o.) és Dienes Istvánnál (137. o.) (utóbbi nem habozott egy Békés község határában feltárt honfoglalás kori sírban talált, íjat burkoló csontlemezt, mely egy madár absztrahált alakját ábrázolta, a Csolt-nemzetség tamgájaként azonosítani. A csontlemez egyébként valószínűleg valóban nemzetségi [totemisztikus] tamga [lásd Bartha 1968. 134. o.] – ám épp azért lenne igen meggondolandó egy XIII. századi, „úri” nemzetséggel kapcsolatba hozni!) Heckenast 1970-ben (47. o.), majd Szegfű László 1973-ban (73–74. o.) szintén magától értetődően átveszi mind a „Vata-Csolt” nemzetségre, mind a tamgára vonatkozókat az előbbiektől. Igaz, előbbi a megye megszervezését (egy Békés és Zaránd [!] megye határán előforduló Zerénd helynév alapján!) még 967 előttre teszi, s Koppány apjának, Szeréndnek nevéhez köti, míg utóbbi Ajtony bukásával hozza kapcsolatba. Legutóbb Kiss Lajosnál [B] (I. s.v. *Békés*) köszönt vissza a „lázdó Bata-Csolt nemzetség”, és a nemzetségfőjük várába Szent István vagy már esetleg Géza fejedelem által beültetett Békés ispán.

¹⁶⁸ Bunyitay 24. o.

¹⁶⁹ Ortway 500. o.

¹⁷⁰ Uo. 502. o.

¹⁷¹ Nagy Iván 369. o.

– állítólag – a mohácsi csatában elesett főúrról: „Benne kihalt a Kórógyiak régi és nemes nemzetsége, akikről azt említik, hogy amikor egykor I. András király idejében a magyarok a kereszténységet elvetették, Szent Gellértnek – amely kegyetlen, éppoly szentségtelen – halálát okozták, s hogy ennek az volt a bizonyítéka, hogy ha utódaik a szentnek Buda városával szemben fekvő dombon épült szentélyébe önként vagy másként beléptek, nem tudták megakadályozni azt, hogy rájuk jöve a szükség, rúdul be ne mocskolják magukat.”¹⁷²

Természetesen Istvánffy XVI. századi beszámolója nem annyira Szent Gellért halálának körülményeire, inkább annak közel félezer évvel későbbi recepciójára vonatkozóan forrásértékű. Ennek ellenére igaza van Bunyitaynak: még egy ilyen adatot sem szabad a kutatásban figyelmen kívül hagyni, már csak azért sem, mert Istvánffy közlése alapulhatna a Kórógyiak családi szájhagyományán, melyet mégiscsak éppen feleannyi idő választ el a történetektől, mint minket.

De legalább annyira nem helyénvaló, ha kritika nélkül veszünk át egy ennyire kései, bizonytalan közlést! Ha pedig kritikailag közeledünk hozzá, akkor a legelső, amit megállapíthatunk: félreérthetetlenül *aitiologikus* elbeszélésről van szó. S nem csupán Szent Gellért meggyilkolása szerepel benne aitiológiaként a Kórógyi család állítólagos meghökkenő problémájára; maga e családi hagyomány is aitiológiája annak, hogy miért küzdött volna ilyen problémával személy szerint Kórógyi Péter.

Ha valóban küzdött. Hiszen e sajátos komplexust olyan szerző örökíti meg, aki tizenkét évvel a mohácsi csata után jött a világra, s közel hetven esztendővel ezt követően kezdett bele műve írásába. Ő maga egyetlen élő Kórógyival sem találkozhatott. Annál is kevésbé, mert maga Kórógyi Péter talán nem is történelmi személy, ha pedig netán mégis az, valójában akkor sem a mohácsi csata korában szerepel, hanem bő fél évszázaddal előbb.¹⁷³

A szájhagyomány pedig, melyre Istvánffy támaszkodik, egyértelműen mutatja a mondanépszerű sajátosságait. Méghozzá meglepő módon (hiszen mégiscsak a mohácsi csata

¹⁷² Regni Hungarici gloriosissimi Mathiae Corvini Regis XXXIV. Quo Apostolicum hoc Regnum Turcarum potissimum armis barbaris invasum Libris XXXIV. Rerum in Pannonia, Dalmatia, Transylvania, Moldavia, Bosnia, Illyria, caeterisque confinibus integrum ultra saeculum, ab Anno 1490, gestarum hucupletissimis exacte descripta a *Nicolao Isthuanffio*. Coloniae Agrippinae, 1727. 82. o. B (lib. VIII.): „In eo vetusta nobilium Corogiorum progenies defecit, qui olim Andreae Regis, ejus nominis primi tempore, dum Pannonii religionem Christianam posthabuissent, Divo Gerardo, ut crudelem sic impium necem intulisse memorabantur; ejusque rei argumento suis, posteros illorum in sacellum ejusdem divi memoriae in colle urbi Budensi opposito aedificarum, sponte aut secos ingressos, continere se nequaquam potuisse, quin soluta repente alvo foede contaminarentur...” Magyarul: *Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből*. Budapest, 1962. (Vál. *Székely György*. Ford. *Juhász László*.) 121. o. (Igen szabad fordítás, de a lényegét visszaadja.)

¹⁷³ Okleveles adat egyáltalán nincs létezésére. *Engel* (2001. s.v. Kórógyi) éppen ezért nem is említi a Kórógyiak családfáján. Nála az utolsó (oklevelesen igazolható) tagja e családnak Gáspár, aki 1472-ben esett el a törökök ellen küzdve. Ha esetleg volt Péter nevű fia vagy még inkább testvére (vö. a 171. sz. jegyzettel), annak vagy ugyanekkor, vagy még előbb kellett meghalnia, mivel a család birtokai (köztük maga Kórógy vára) más családbeli főurakra szálltak (*Gere* 346. o.), ami az ősiség törvényének értelmében nem lett volna lehetséges, ha marad még élő Kórógyi. Lehet, hogy a folklórhagyomány, amelynek számára a kronológia nem létezik, a Gáspár halálát okozó csetepatét cserélte fel a sokkal nagyobb szabású mohácsi csatával, s így vitte oda Pétert, aki talán valóban Gáspár hozzátartozója volt, de valószínűbb, hogy mesei figura, akit valamely ismeretlen okból kötött a népi fantázia a Kórógyiakhoz.

Itt szeretnék köszönetet mondani *Feld Istvánnak* és *Horváth Richárdnak*, akik a XV–XVI. század (számomra kevésbé ismert) szakirodalmában, körülményeiben tájékozódni segítettek.

egyik hősi halottjáról lenne szó!) nem a heroizálás, hanem a pikareszk jellegű groteszk irányában. Kórógyi hasmenései, melyeket a Gellért-kápolnába való belépés elkerülhetetlenül előidézt, nem önmagukban érdekesek, hanem annak ellentételezéseként, hogy egyébként micsoda emberfelettien erős és kikezdhethetlen emésztőszervekkel rendelkezett. „...aki arról volt nevezetes, hogy teljességgel vas természetű, mindent megemésztő gyomra volt. Az ifjú király kívánságára élő egereket, levágott macskafarkakat, a kutyáknak az utakon elhullott, undorítóan gennyes, rothadásnak indult s nyüzsgő férgekkel teli hullájából borzadály és ökröndözés nélkül rendszeresen evett.”¹⁷⁴

Amilyen nehéz elképzelni a valóságban olyan embert, aki mindezen förtelmet jó étvággal és egészségének kockáztatása nélkül megeszi, oly kevésbé vehetjük biztosra, hogy a Gellért-kápolnában mindig utolérte a nem testi eredetű büntetés – ráadásul éppen ily visszataszítóan és lealacsonyítóan testi formában! Az egyik csakúgy, mint a másik, a mondai képzelet túlzása. S ugyan mi oka lenne a szentnek ily kínos és megszegényítő büntetéssel sújtani valakit? Vértanúról lévén szó, könnyen kínálkozik a válasz.

Eszerint a probléma eredendően nem a családé volt, csak Péteré, a folklór-képzelet hőiséé, akinek rémítő étkezési képességét és készségét volt hivatott ellensúlyozni. A Kórógyiakhoz alighanem ugyanúgy másodlagosan kötődik, mint Péter maga.

Ám tétélezzük fel mégis (bár sok okunk nem maradt rá), hogy a Kórógyiak között valóban fennállt ez a pszichoszomatikus probléma! Ez esetben utólag lehetetlen eldönteni, hogy a tyúk vagy a tojás volt-e előbb: hogy a generációkon át visszatérő komplexus magyarozatául nyúltak a kézenfekvő gondolathoz, miszerint kortárs ősüknek legalább is kezdeményező szerepet kellett játszania Gellért meggyilkolásában – vagy ellenkezőleg, ez a hagyomány eredendően megvolt, s éppen a belőle fakadó kollektív büntudat eredményezte a kápolnában a groteszk tüneteket.

Az utóbbi lehetőség valószínűsége legfeljebb ötven százalék lenne. S még ez esetben is kérdés: mennyi realitása lett volna e családi hagyománynak?

Ha feltételeznénk, hogy a család névadó, ősi fészke ugyanazon Kórógy falu, amelynek a XIII. században volt Vata nevű birtokosa, úgy ez a szájhagyományban (melynek a kronológia mindig leggyengébb pontja) könnyen eredményezhette volna, hogy a birtokos alakja összerosódjék a XI. századi lázadóéval; s innen már csak egy lépés kellett volna, hogy azt a bárócsalád ugyaninnen származtatott őisével hozzák kapcsolatba.

Ezt a magyarozatot azonban el kell vetnünk! A Kórógyiak neve ugyanis egy másik Kórógy származéka: egy Valkó megyei váré, melyet 1290 előtt épített a család akkori őse, Gergely, ám véglegesen csupán Nagy Lajos 1343-as adománylevele juttatta azt utódainak.¹⁷⁵ A család birtokai egyébként kiterjedtek még Pozsega, Tolna és Baranya megyékre, valamint a Drávántúlra, ám Békésben vagy Biharban nem fordultak elő.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Regni Hungarici... descripta a Nicolao Isthuanffio. i. m.: „...planeque ferreo naturae, ac omnia conficientis stomachi robore memorabilis, qui poscente rege juvene mures vivos, praecisasque felium candas, & objecta in plateis canum cadavera, terra sanie, & tabo ver-mibusque scatentia, absque horrore atque ulla gulae contumelia mandere, ac conficere erat solitus.”

¹⁷⁵ Engel-Feld.

¹⁷⁶ Wertner 171. o. Jellemző, hogy nem említi őket Haan (19–21. o.) sem, holott szándéka szerint felsorol minden, valaha Békésben előfordult birtokos családot.

nem sokkal később Pais Dezső is.¹⁸⁶ Kristó pedig nem habozott ezt a névtani adatot felhasználni a maga elméletének építőkövéül, felvetve, hogy Vata, a lázadó eszerint etnikailag nem is magyar, hanem besenyő lenne.¹⁸⁷ Ez nemcsak azért illett bele nagyon jól az ő általa kialakított képbe, mert eszerint Vata egy IX. századbeli, igazolt törzsfő nevét viseli, hanem azért is, mert éppen Békés megyének, amelyet Kristó igyekezett a Vata-féle „törzsi állam” központjaként feltüntetni, vannak bizonyos besenyő vonatkozásai.

Már Ortway megjegyezte, mikor a maga „Vata-Kórógyi” nemzetségét az anonymusi Mén-Marót territóriumának örököséiként tüntette fel: „Úgy látszik, volt ott sok besenyőtelep is, mely a szomszéd Erdélyből szedte magát.”¹⁸⁸ Ezen odavetett mondat alapja feltehetően ugyanaz lehetett, amin Vadász Pál 1925-ös monográfiája alapul. Bár ez utóbbi alig alkalmas arra, hogy gondolatait tudományos szempontból értékeljük,¹⁸⁹ most tekintsünk el ettől – nézzük, mivel indokolja a besenyők békési illetőségét!

Az elmélet alapja egy oklevél, melyet Károly Róbert adott ki 1365-ben, megerősítve IV. Béla adománylevelét egy Nadány nevű helységről s annak egyházáról, mely „valamikor a besenyők Békés megyéjében volt.”¹⁹⁰ Az oklevélről maga Vadász is leszögezi, hogy nem eredeti,¹⁹¹ hanem (sejthetően XVIII. századi) átirat¹⁹² – ez már eleve magában hordja a torzulás, szövegromlás kockázatát, kivált, mivel az elveszett eredeti maga is csupán visszahivatkozik egy még régebbi, IV. Béla-féle oklevélre. A torzulás esélye így már kettős. Ha ennek ellenére elfogadjuk, hogy IV. Béla adománylevelében is ugyanígy, ugyanez a fordulat szerepelt, kérdés, vajon ez az adat visszadatálható-e automatikusan kétszáz esztendővel korábbra, holott a két időpontot besenyő és egyéb steppei etnikumok bevándorlásának egész sora választja el egymástól a tatárjárással bezárólag?! (Ugyanezért nincs bizonyító erejük azon helyneveknek sem, melyeket Vadász jegyez le Békés környékén, mint besenyő etnikumra utalókat¹⁹³)

Kristó a fentiekén kívül még Németh Gyulára hivatkozott álláspontja védelmében. Németh több alkalommal leszögezte azon meggyőződését, hogy a híres „nagyszentmiklósi kincs” egyik (21.) csészéjén olvasható BOUTAOUL ZWAPAN felirat olvasata

¹⁸⁶ Pais 1936. 126. o.; *Uő* 1939. 32–34. o.

¹⁸⁷ Kristó 1983. (1965.) 94–96. o.

¹⁸⁸ Ortway 502. o.

¹⁸⁹ Meghökkenítő, hogy a rendszerint oly kritikus Kristó még csak lábjegyzetben sem utalt rá: a könyv tudományos felhasználhatósága legalább is külön érveket igényel. Hagyján, hogy tüntetően *i-ző* nyelvjárásban van megírva, mivel szerzője szerint a korabeli irodalmi nyelv „nem igazi magyar nyelv”. Ám az, hogy a *jász=ijász* „etimológiát” átveszi Horvát Istvántól, s ezzel mindjárt azonosnak is minősíti a jászokat és besenyőket (27. o.), valamint hogy Kevi falu nevét komoly formában a Kézainál emlegetett Keve hun vezér nevéből eredezteti (uo.), 1925-ben, mégiscsak intő jel kellett volna legyen: szerzőnk komolyan vehetősége nem egészen magától értetődő.

¹⁹⁰ „... que fuisset quondam in comitatu Bekes Bissinorum...” id. Györffy 1990. 161. o. Györffy (akinek a betelepülő besenyők elhelyezkedéséről más – talán vitatható, de fél évszázadon át érlelt és alapos forrásfeldolgozáson alapuló – véleménye van) javasolta a mondat szórendjének megváltoztatását, hogy a *Bissinorum* ne a megye, csupán az adományozott birtok genitivusa legyen. Ezt Kristó (1983. [1965.] 94–95. o.) indokolatlannak minősíti, lényegében joggal, de míg ő szerinte még a változtatás elfogadása sem változtatna a lényegen, hogy ti. e területen erős besenyő jelenlét igazolható, mi fordítva látjuk: még ha mereven elutasítjuk is Györffy módosítását, a szóban forgó oklevél bizonyító ereje akkor is csekély.

¹⁹¹ Vadász 34–35. o.

¹⁹² Kristó 1983. (1965.) 94. o.

¹⁹³ Vadász 31. o.

Bota-ul Čaban, vagyis „Csaban, Bota fia”, s így a Kónstantinosnál emlegetett Bata csabáni törzsfő fiáról van szó, övé volt a kincs.¹⁹⁴ Ebből pedig maga is arra következtetett, hogy a kincset Csaban törzsbeli besenyők hozták Magyarországra – esetleg az a „hatvan”¹⁹⁵ aki *Szent István Kisebbik Legendája* szerint e király uralkodása alatt költözött be Bulgária irányából.¹⁹⁶

A nagyszentmiklósi kincs eredetének máig lezáratlan vitájában itt nem kívánok állást foglalni (már csak turkológiai kompetencia híján sem). Kristó mindenesetre sietett elfogadni Németh álláspontját, s így levonni a következtetést: „Ez pedig azt jelenti, hogy a besenyők Bota vezette Csaban törzse a 889-et követő évtizedekben a Keleti-Kárpátok bércei mögül Nyugatra húzódott. Feltesszük: nem elképzelhetetlen, hogy ugyanez a besenyő etnikumú törzs, továbbfolytatván migrációját, belekerült a magyarországi belső törzsi migrációba, s ennek hullámverése révén – már a X. században, vagy talán valamivel később, István idejében – eljuthatott a XI. század közepi szállásterületére, a Sárrét vidékére, Vata területére.”¹⁹⁷

Ez a „feltevés” azonban számos ponton ütközik a rendelkezésünkre álló ismeretekkel. Kónstantinos szerint a Csaban azon besenyő törzsek egyike volt, melyekről „Tudni való, hogy... és Bulacsaban tartomány a Dnyeper folyón túl fekszik a keletibb és északibb részek felé...”¹⁹⁸ Györffy ennek alapján egyenesen a legkeletebbre lakó besenyő törzsként ábrázolja őket térképén.¹⁹⁹ Pálóczi ugyan valamivel nyugatabbra képzei ugyanezeket (a Don helyett a Donyec partjára)²⁰⁰ – ám a Keleti-Kárpátoktól még így is túl messze ahhoz, hogy annak bércei mögül húzódhassanak tovább Nyugatra. Igaz, a kis István-legendában említett és Némethől citált hatvan (besenyő?) előkelő nem is a Keleti-Kárpátokon át, hanem Bulgária felől érkezett. Márpedig Györffy²⁰¹ és őt követve Pálóczi²⁰² is úgy vélte, hogy e hatvan besenyő beköltözése valójában nem Szent István, hanem már I. András idejében történhetett, vagyis már a Vata-felkelést követően – mégpedig azért, mert nagyobb besenyő tömegek először az 1040/50-es évek fordulóján nyomultak Bulgária területére. Ezek ráadásul semmiképp nem lehettek Csaban törzsbeliek, ugyanis a két említett törzs közül legalább az egyik új, Kónstantinosnál nem szerepel.²⁰³ S arról akkor még szó sem

¹⁹⁴ Németh 1931. 454. o.; *Uő* 1932. 457–460., 475. o.

¹⁹⁵ Németh 1931. 453. o.

¹⁹⁶ Szent István király kisebbik legendája 6.: „sexaginta viri...” (*Byssenorum/Bissenorum* csak a későbbi kéziratok szerint.) SRH II. 398. o.

¹⁹⁷ Kristó 1983. (1965.) 95–96. o.

¹⁹⁸ *Kónstantinos* 37. 168–169. o.

¹⁹⁹ Györffy 1971. 199. o.

²⁰⁰ Pálóczi 114. o.

²⁰¹ Györffy 1990. 113. o.; Pálóczi 122–123. o.

²⁰² Pálóczi uo.

²⁰³ *Ióannés Skylitzés: Synopsis historión*. B 16. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* V. Berolini, 1973. Rec. Ioannes Thurn. 456. o.

(...

dekel. Vagyis: az, hogy egy besenyő törzsfő nevét viselte, sejtetheti-e, hogy ő maga is annak leszármazottja, de legalább is ahhoz hasonlóan előkelő személy volt?

Nos, újabb paradoxon: éppen abban az esetben sejtetheti legkevésbé, ha feltételezzük róla, hogy besenyő születésű volt. Török anyanyelvű közösségben ugyanis nem a törzsfői elit kiváltsága, hogy török eredetű személynevet viseljen. Igaz, bizonyos nevek jellemzően arisztokratikusnak minősülhetnek. Vata neve azonban, noha két lehetséges etimológiája is²¹⁰ van, nem tartozik ezek közé.

Más lenne a helyzet, ha Vatát mégis inkább magyarnak vélnénk. A nem török ajkú magyarok között a törökös név kétségkívül az előkelőség jeleként értékelhető.²¹¹ De persze ez itt tágabban érthető. A XIII. században már mindenesetre *servus* jogállásúak épúgy viselték e nevet, mint ispánok, s persze várjobbágyok, sőt, „*udvornikok*”.²¹² Természetesen valószínű, hogy a név használata a közben eltelt kétszáz év alatt szivárgott le a társadalom alsóbb rétegeibe; de e példák annyit talán mégis jeleznek, hogy törzsfői privilégiumnak aligha tekinthetjük e nevet. Törzsfői hatalmat ennyi indoklással épúgy nem tulajdoníthatunk Vatának ilyen alapon, ahogyan a Csaban törzs egykori főnökével való genetikai kapcsolatát sem igazolhatjuk.

Ezt sejtethően utóbb Kristó is belátta, mert 1980-ban már a hét magyar „törzsi állam” egyikének főnökeként szerepelteti Vatát,²¹³ s besenyő származásának kérdésére nem tért vissza többé. (Ezzel szemben Szegfű László órá hivatkozva alig egy évvel korábban még úgy ítéli meg: Vata azért éppen ötödmagával végez Szent Gellérttel, mert az ötös szám a besenyőknél szervezési szám: egy-egy törzsi „tartományuk” öt-öt „része” [nemzetségre?] osztott²¹⁴ – azt már nem teszi hozzá, hogy a kangarok nélkül a többi besenyő törzs száma is öt!)

Vata, a *nequam*

Végére értünk Kristó érveinek, s láthatjuk: a Békés tágabb területén önálló törzsi államot fenntartó, azt még Szent István halála után is őrző s Péterrel szemben védelmező Vata képe minden ponton szertefoszlni látszik. Maradt azonban még egy érv, melyet Kristó nem vetett fel, pedig talán a legalkalmasabb lehetett volna álláspontjának indoklására.

A krónika 113. fejezetében, ahol Salamon király és az ellene lázadó Géza és László herceg (1073-ban történt) átmeneti kibéküléséről van szó, a következőket olvashatjuk: „A király ezután elküldte Gézához az Isten előtt utálatos Videt és a szelíd Ernyeit... A herceg is elküldte a királynak a váradai püspököt meg a semmirekellő Vatát...”²¹⁵

²¹⁰ Nagy Géza 54. o. egy *bat* = *elmerül* kun igéből eredeztette, s 'elmerülő', 'lebukó' jelentést tulajdonított neki. Ezzel szemben Németh (1922. 23. o., 1932. 459. o.) *tevecsikónak* értelmezte; az ő álláspontját vette át Györfly (1990. 185. o.) Németh tekintélyével szemben Nagy Géza álláspontjának aligha maradt volna tér, ha Pais (1936. 126. o.) nem állt volna mellé. (Kiss Lajos [B] II. s.v. Vata cseh–lengyel eredet lehetőségét is felveti!)

²¹¹ László 1988. (1944). 263. o.

²¹² Fehértói s.v. Vata, Vaca, Vatha, Vattha, Vacha, Vota, Votha, Voca.

²¹³ Kristó 1980. 458–459., 467. o.

²¹⁴ Szegfű 1979. 24. o.

²¹⁵ 14. sz. krónikakompozíció 113.: „Post hec misit ad Geysam ducem rex Vyd Deo detestabilem et Ernei mansuetum... Misit etiam dux ad regem episcopum Waradiensem et nequam Vatha...” SRH I. 378. o., magyarul: KK 75. o. (Ford. Bollók János.)

A király és a herceg túszoikat cserélték; ez a szövegből világos. A feltűnő: a herceg egyik túsztát Vatának hívják.

Hogy ez a személy azonos az 1046-os események Vatajával, azt megint csak Bunyitay vetette fel először, aki a *nequam* jelzőt kifejezetten *gonosz*-nak fordította.²¹⁶ Értelmezését átvette Ortway,²¹⁷ majd Nagy Géza²¹⁸ és Karácsonyi;²¹⁹ a század második felében pedig Györffy újította fel.²²⁰ S magunk is úgy látjuk, hogy minden bizonyos igazuk van. Bár Hóman feltételezi, hogy itt nem „a kelenföldi vérengzés szomorú emléké hősé” jelenik meg, hanem a fia vagy az unokája²²¹ – ám az miért viselné a *gonosz* epithetont? Hóman ugyan megmagyarázza ezt is, mondván: ez a Vata ugyanolyan intrikus szerepkört tölt be Géza herceg mellett, mint a hírhedt Vid ispán a másik oldalon.²²² A nehézség csak az, hogy míg Vid esetén munkásságát hosszan szemlélteti a krónika, Vataról semmi ilyesmit nem említ.

Márpedig a *nequam* jelző ebben a szövegösszefüggésben magyarázatot igényel. Vid és Ernyei ispánok, akik túszként érkeznek Géza herceghez, a krónika elbeszélése szerint Salamon király két legfőbb, legmegbecsültebb tanácsadója.²²³ Akárkikért nem lehetett őket kicserélni – s valóban, Géza egyik cseretúsza maga a váradi püspök! Ha Vata kicserélhető volt Vidért és Ernyeiért, akkor a *ducatus*on belül hasonlóan tekintélyes, megbecsült, politikai súllyal bíró személynek kellett lennie. De akkor miért *nequam*?

Önmagában persze könnyű a válasz. A *nequam* epitheton értelemszerűen Szent Gelért megölőjének jár ki. Ám ezzel a kérdést nem oldottuk meg. Mert miként lehet egy elvetemült pogányt, egy szent vértanú brutális gyilkosát a váradi püspökkel együtt küldeni, mint egyenrangút?! S még ha a herceg küldte is, a püspök miképpen fogadhatta el ezt a párosítást?

Nyilvánvalónak látszik: a vitatott jelző itt utólagos minősítésként szerepel. 1073-ban Vata a hercegi udvar elismert méltósága volt, akinek huszonhét évvel korábbi viselt dolgairól nemcsak a király és a herceg, de a váradi püspök is kész volt megfeledezni.

Nem azt sugallja-e hát mindez, hogy Kristónak mégis igaza van, s Vata mégiscsak a magyar társadalom legelőkelőbbjei között kell keresnünk? Úgy véljük: mégsem feltétlenül.

Éppen Kristó szögezte le 1974-ben: a feudalizmus a *ducatus* formájában követte nyomon azon elemeket, akik a feudalizáció elől menekülve áramlottak a királyi hatalom

²¹⁶ Bunyitay 25. o. (4. sz. jegyzet.) A fordítást Bartal Antal szótára (Glossarium Mediae et Intimae Latinitatis Regni Hungariae condidit Antonius Bartal. Lipsiae, 1901.) alátámasztja.

²¹⁷ Ortway 500–501. o.

²¹⁸ Nagy Géza 54. o. (Ő még a Tihanyi Alapítólevélben emlegetett Wottek comest is azonosítja „mindkét” Vataival, ami viszont nyilván tévedés.)

²¹⁹ Karácsonyi 1896. 177. o. (Számára ez újabb bizonyíték arra, hogy Vata tiszántúli illetőségű volt.)

²²⁰ Györffy 1958. 50. o.; Uő 1963. 494. o.

²²¹ Hóman–Szekfü 272–273. o. Feltehetően őt követte Fludorovits Jolán, az SRH-beli Index nominum et rerum készítője: az általa comesnek nevezett Vathától (SRH I. 549. o., II. 677. o.) megkülönbözteti a Géza herceg mellett felbukkanó Vatha virt (SRH I. 543. o.) A két Vata azonosításában Szegfű László is kételkedhet, mert míg az 1046-os lázadót ő is egyértelműen Csolt nembelének fogadja el (1973.73. o.), addig az 1073 évben követjáró Vataról csak zárójelben, kérdőjelesen kockáztatja meg ugyanezt. Uo. 76–77. o.

²²² Uo.

²²³ 14. sz. krónikakompozíció 114., 116., 119.

törzsterületétől távolabb eső, keleti vidékekre.²²⁴ Amennyiben ez így volt, senkire nem támaszkodhattak volna a hercegek kevesebb bizalommal, mint a prefeudális törzsfői hatalom önmagát túlélő képviselőjére, aki az új, keresztény színezetű rend s az azt képviselő papok elleni szélsőséges ellenszenvéről immár tanúságot is tett.

Vagyis: már önmagában az is meglepő, hogy Vata jelen lehetett a hercegi udvarban. Ám hogy egy volt törzsfő vagy törzsfőivadék mivoltában lehetett volna jelen – ez olyan időzített bomba lett volna az éppen csak konszolidálódó magyar állam szervezetébe ágyazva, amelyért sem Béla herceg, sem később fiai nem vállalhatták a felelősséget.

Hogy egyáltalán miként kerülhetett akkor ilyen helyzetbe? Az alábbiakban részint erre próbálunk válaszolni, részint pedig dolgozatunk kiinduló kérdésére: ha maga Vata nem igazolható az 1046-os felkelés katonai vezetőjeként, akkor kire gondoljunk ezzel kapcsolatban?

4. Vata és Levente

A probléma lehetséges tisztázásához elsőként azt a kérdést kell felvetnünk: valóban egyértelmű-e a *ducatus* olyan szerepe, amelyet Kristó tulajdonít neki? Hosszú távon, az intézmény fennállásának teljes időtartamát tekintve e kérdésre egész bizonyosan igen a válasz – ez azonban nem jelenti azt, hogy eleve feltétlenül ilyen megfontolásból s ilyen funkcióval jött létre.

Több okunk van, hogy ezzel kapcsolatban gyanakodjunk. Először is a (tévesen²²⁵) Szent Lászlónak tulajdonított *III. dekrétum*ban emlegetett „*Sarchas*” bíróra kell hivatkoznunk, aki ott I. András király és Béla herceg társaságában szerepel,²²⁶ s akiről hosszabb vita után²²⁷ Pais Dezső igazolta, hogy neve a *Kónstantinos* császár által megőrzött (harka)²²⁸ méltóságnév romlott alakja.²²⁹ Hogy e (Szent István által nyilván felszámolt) törzsszövetségi méltóság az 1046-os események nyomán átmenetileg restituáltatott, azt már Hunfalvy,²³⁰ majd Tagányi²³¹ felvetette.

De nemcsak a *harka* tisztség kísért a *ducatus* kezdeteinél, hanem a még tekintélyesebb *gyula* méltóság is – igaz, ez csak személynév formájában. Az első magyar ember, aki dokumentáltan ezt a személynevet viselte, Gyula nádorispán volt, akinek működése oklevelek alapján 1075 és 1090 között igazolható.²³² S mivel alig valószínű, hogy az 1074-ben trónra jutott I. Géza király átvette volna megdöntött elődje, Salamon főembereit, így szinte bizonyosra vehetjük, hogy a korábbi években Gyula a hercegek környeze-

²²⁴ Kristó 1974. (A) 69. o.

²²⁵ Lásd Uhrman 2003. 303. o. 222. sz. jegyzetet!

²²⁶ *Szent László* király III. dekrétuma 2. Závodszy 174. o.: „...quod a tempore regis Andree et ducis Bele et a descripcione iudicis Sarkas nomine...”

²²⁷ Lásd a 225. sz. jegyzetet!

²²⁸ *Kónstantinos* 40.

²²⁹ Pais 1930. 362. o.

²³⁰ Hunfalvy 1866. 269-270. o.; 1876. 219-220. o.

²³¹ Tagányi 1913. 531-536. o.

²³² Lásd Uhrman 2004. 134-135. o., a 60-62. sz. jegyzeteket!

téhez tartozott. Nyilván birtokai is az ő territóriumukon voltak, s ő maga sejtetően ott született – mivel pedig a nádorispáni tisztséget másfél évtizedig betölti 1075 után, így hivatalba lépésekor még nem lehetett idősebb ember: valószínűbb, hogy közvetlenül 1046 után született, mint hogy még előtte. A jelek szerint ekkor olyan idők járták a *ducatus* területén, hogy némelyek (esetleg az előzőleg kivégzett Boja és Bonyha környezetéhez tartozók?) még a *gyula* tisztség visszaálmódását is meg merték fogalmazni – ha csak a névadás szintjén is.

Ezek az adatok önmagukban talán nem lennének elegendőek ahhoz, hogy igazolják egy 1046 utáni, átmeneti pogány – pontosabban: pre-keresztény – restauráció történelmi realitását. Vannak azonban további, közvetett érveink, melyek ezt elképzelhetővé teszik.

Első ilyen érvünk a felkelés győzelmét követő kül- és belpolitikai helyzetből indul ki. A trónra jutott I. András rendkívül nehéz helyzetben volt. A külföld (pontosabban: az annak megítélését erősen meghatározó német császár) egyelőre bitorlónak tekintette őt. Andrásnak, hogy ezt az állapotot megszüntesse, kétségbeesett igyekezettel kellett bizonyítania: éppen ő Szent István valódi törvényes és egyben szellemi örököse. E szempontból igen jellemző a Reichenau-i Hermann világkrónikájában (közvetve) megőrzött követjárás szövege: „...András, aki Péter királyságát tartotta, már gyakorta könyörgő követeket küldött, azt erősítgetve, hogy a magyarok által kényszerítve fogadta el a királyságot, mentetve magát a Péternek okozott jogtalanságok miatt, kinyilvánítva, hogy akik ellene összeesküdtek, azokat részint ő maga megölte, részint a császárnak át fogja adni, közölve, hogy a császárnak aláveti magát, évi adót fizet és alázas szolgálatot teljesít, ha az megengedi, hogy ő birtokolja az országot...”²³³

A vazalluság felajánlására vonatkozó közlés kétségkívül megkérdőjelezni látszik a szöveg hitelét. Belpolitikai szempontból nézve: vállalkozhatott-e András tüstént arra, ami-be Péter csak az imént bukott bele? S ha megtette volna (mint arra Marczali rámutat): miért ne fogadta volna el a császár, akinek számos belső problémája mellé valójában nem hiányzott a magyar háború?²³⁴ Hóman azonban ennek ellenére hajlamos elfogadni a forrás információját, hivatkozván azokra a cseh és lengyel fejedelmekre, akiknél András ifjúkorát töltötte (és a hozzájuk e szempontból igen hasonló németekre), s akik bármikor készek voltak a császárnak hűbéresküt tenni, de meg is szegték mindig, amint alkalmuk volt.²³⁵

Azt mindenesetre elfogadhatjuk: önmagát mentető követeket valóban küldött András a császárhoz. De mire hivatkozhattak ezek a követek? „Lemészárolhatott”-e valójában egyet is András azok közül, akik Péter, illetve általánosabban a keresztény, nyugati típusú feudális állam ellen összeesküdtek? Láttuk: még Vatának, Szent Gellért gyilkosának, a keresztényellenes hangulat egyik fő ébren tartójának sem történt baja!

Hogy is történhetett volna? Láttuk már: András és Levente azért engedtek szabad utat a pogánykodó követeléseknek, mert szükségük volt a tömegek támogatására. Ez a kény-

²³³ *Herimannus Augiensis* (Hermannus Contractus) monachus: *Chronicon de sex aetatibus mundi a creatione mundi usque ad a. 1054. a 1047.*: „Praeterea Andreas, qui regnum Petri obtinuit, iam crebro legatos supplices miserat, regnum se ab Ungariis coactum suscepisse confirmans, de Petri dede iniuriis excusans, quique adversus eum coniuraverant, partim a se traducatos, partim imperatori tradendos denuntians, suamque imperatori subiectionem, annum censum et devotam servitutem, si regnum se habere permitteret, mandans.” CFH 2769. 1144. o., magyarul: ÁKÍF 224. o. (Ford. Kristó Gyula.)

²³⁴ *Marczali* 1896. 51. o.

²³⁵ *Hóman-Szekfü* 257. o.

szerítő ok azonban nem szűnt meg Péter bukásával. Andrásnak változatlanul szüksége volt erős, mozgósítható tömegbázisra, hiszen számolnia kellett azzal, hogy „könyörgő követői” nem érnek célt, s a konfliktust végül fegyverrel kell rendezni, ahogy az a krónikából ki is derül.²³⁶

Pauler annak idején úgy próbálta a problémát feloldani, hogy lekicsinyelte a „pogány” erők valóságos jelentőségét: „A pogányság nem oly erős, mint a mily zajos, erőszakos volt a zavar egy perczében, [András] szigorú rendeletei elől visszavonult.”²³⁷ De ha nem volt erő a keresztényellenes tömegmozgalomban, akkor kik hajtották végre azokat a hadmozdulatokat, melyekről tanulmányunk elején beszéltünk? Az *Altaichi Évkönyvek*ben emlegetett nagyszámú zsoldossereg jelenlétéhez, láttuk, komoly kételyek férhetnek.²³⁸

Ezt a problémát tehát nem lehetett úgy megoldani, ahogy Lederer Emma (aki András nevét a felkeléssel kapcsolatban kizárólag mint annak leverőjét említi²³⁹), később Györffy, majd az ő nyomán Engel Pál véli: hogy András „...az ország birtokába jutva azonnal szembefordult a lázadással...”²⁴⁰ „A felkelők természetesen azt követelték I. Andrástól..., hogy állítsa helyre a pogány hitet, ő azonban csak színleg volt erre kapható. Segítségükkel legyőzte a menekülő Pétert és megvakíttatta, de nyomban ezután keresztény hívei élén a zendülők ellen fordult és őket is leverte.”²⁴¹ Ez politikai öngyilkosság lett volna.

András viszont valóban kiemelkedő politikai nagysága volt a magyar történelemnek. Úgy tetszik: még annál is inkább, ahogy számon tartják. Ugyanis nemcsak annyiban áll nagysága, hogy felismerte: mindenképpen Szent István politikai és ideológiai örökségének felvállalása jelenti a jövő útját (noha neki személy szerint kevés oka volt szeretettel emlékezni szent nagybátyjára) – hanem legalább annyira abban: kiváló diplomatikus- és kompromisszumkészségével meg tudta oldani, hogy ugyanakkor „pogány” motiváltságú tömegbázisát se veszítse el.

Mi lehetett a megoldás? A kutatónak egy antik párhuzam ötlik fel: Athén a Kr. e. V. század legvégén, az ún. „harminc zsarnok” bukásakor. „...aki pedig a városban nem érzi jól magát, költözzék át Eleusisba.”²⁴² Vagyis: egy polgárháborús konfliktust területiális osztozkodással oldottak meg. Az állam területileg kettészakadt: Eleusisban fennmaradt a harmincak által képviselt oligarchikus rend, s itt biztonságban érezhették magukat mindazok, akiknek okuk volt félni az Athénban restaurált demokrácia bosszújától.

Nem kínáló-e a magyarázat, hogy ugyanerre az eljárásra kerülhetett sor a XI. századi Magyarország (bár összehasonlíthatatlanul nagyobb) területén? Mindazok, akik a

²³⁶ *Hóman–Szekfű* 89–90. o.

²³⁷ *Pauler* 94. o.

²³⁸ Lásd a 10. sz. jegyzetet!

²³⁹ *Elekes–Lederer–Szekely* 70–71.

²⁴⁰ *Györffy* MT 253. o.

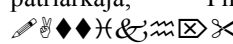
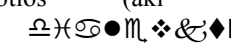
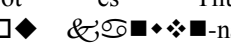
²⁴¹ *Engel* 154. o.

²⁴² *Xenophón*: *Hellénika* B 4. 38. magyarul: *Xenophón történeti munkái*. Budapest, 2001. 64. o. (Ford. Négyöry.)

meth
er
er
er

kereszténységgel s általánosabban a Szent István-i berendezkedéssel nem akartak/tudtak megbékülni, az ország keleti-északkeleti harmadába húzódtak; köztük természetesen Vata. Itt nem volt akadálya annak, hogy tetteiért még jutalmat is kapjon, s a hercegi udvar előkelői közé emelkedjék. Ugyanakkor az ország nagyobb, nyugati felében I. András (legalábbis betű szerinti értelemben) őszintén állíthatta, hogy a saját uralma alatt állók közül kivégeztette azokat, akik felelősségre vonhatóak a felkelés közben történt túlkapásokért, vagy ha még akad ilyen élő, azt akár kész kiszolgáltatni a császárnak. (Az persze már alighanem Hermann-nak a birodalmi nézőpontot tükröző túlzása, hogy az ígélet mindazokra vonatkozott volna, akik akár csak a Péter elleni összeesküvésben részt vettek.)

Izgalmas kérdés: lehetett-e tudatos e párhuzam a xenophóni Athén és I. András Magyarország között? Andrásról semmilyen forrás nem állítja, hogy *scientia grammaticae artis imbutus* lett volna, miként Szent István.²⁴³ Gyakorlatilag bizonyosra vehetjük, hogy nem tudott görögül, igen valószínű, hogy latinul sem sokat, s talán még olvasni sem. Másfelől azonban azt sem feledhetjük el, hogy édesapja, Vazul, „akit a király ifjúkori bujasága és ostobasága miatt a megjavulás célzatával elzárt”,²⁴⁴ nem irányíthatta személyesen a nevelését: ez tehát alighanem Szent Istvánra hárult, aki – ha örökösének nyilván egy pillanatra sem szánta is – bizonyonnyal igyekezett őt a maga politikájának szellemében az uralkodóházhoz méltóan képzett, művelt emberré, ideális esetben a trón megbízható támaszává faragni. Azt persze megint csak nem tudhatjuk, mennyire mutatkozott az ifjú András partnernek e szándékokhoz – ám az a tény, hogy érett férfikorában kiemelkedően intelligens, tehetséges embernek és uralkodónak bizonyult, gyanítani engedi, hogy az esetleges jó nevelés nem pergett le róla teljesen nyomtalanul.

Már pedig a Szent István-korabeli udvari műveltségre nem csupán a latin, de a görög nyelvű egyházi hatás s ezzel együtt talán némi görög-bizánci műveltség is rányomta bélyegét.²⁴⁵ Később András éveket töltött az egyértelműen bizáncias műveltségű Kijevben. Bizáncban pedig Xenophón olyannyira közismert volt, hogy a IX. század nagy tudású pátriárkája, Phótios (aki őt és Thukydidést nevezte   -nak), már éppen emiatt nem látta szükségesnek, hogy foglalkozzék vele.²⁴⁶ Így az ő művei eljuthattak István udvarába is, és ha nem saját olvasatban is, de talán András is találkozott velük.

Viszont akár xenophóni sugallatra, akár tőle függetlenül jött az ötlet – ez a megoldás csakis átmeneti jellegű lehetett, Athénban éppen úgy, mint Magyarországon. „Nem sok idővel később fülükbe jutott, hogy az eleusisiak idegen zsoldosokat gyűjtenek. Teljes seeregükkel ellenük vonultak, s hadvezéreiket, akik tárgyalni jöttek hozzájuk, megölték ugyan, de a többiekhez elküldve barátait és rokonaikat rábeszélték őket a megbékélésre. Miután esküvel megfogadták, hogy nem fogják felemlegetni az elszenvedett sérelmeket, most is együtt viszik az állami ügyeket, és a nép hú maradt esküjéhez.” – írja Xe-

²⁴³ Szent István Kisebbik Legendája 2.; *Hartvik*-legenda 4.

²⁴⁴ 14. sz. krónikakompozíció 69.: „...quem recluserat rex propter iuvenilem lasciviam et stultitiam, ut corrigeretur...” SRH I. 320. o., magyarul: ÁKIF 378. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

²⁴⁵ *Pirigyi* 162–165. o.; *Ripoche* 90–91. o.; legutóbb *Havas* 187–188. o. *V. Kovács* (131–133. o.) szerint ez csak I. András koráig érvényesül, addig azonban annál intenzívebben. Mi több, *Váczy* már 1941-ben feltételezte, hogy Géza és István nyugati orientációját megelőzően az egész magyar törzsszövetség a bizánci kereszténység felvétele mellett döntött volna. Lásd még *Uhrman* 2003. 310. o. 251. sz. jegyzet!

²⁴⁶ *Ziegler* 698. col.

szerint éljenek, amelyre Szent István király tanította őket. Levente pedig e napokban halt meg, aki – ha tovább élt volna, és az ország feletti uralmat elnyerte volna – kétségtelenül egész Magyarországot megrontotta volna a pogány bálványimádással...²⁵¹

Nem tudunk olyan kutatóról, aki ne adott volna feltétlen hitelt e beszámolónak. A vélemények legfeljebb abban tértek el, hogy vajon Levente „visszatért a pogányságra”, ahogyan Pauler fogalmaz,²⁵² s amit támogat Györffy is (helyesen utalva arra, hogy Leventének már nagyapja, Mihály is bizáncias hangzású keresztény nevet viselt, tehát ő maga már kereszténynek született)²⁵³ – avagy eleve pogány volt még, amint azt Kiss Lajos,²⁵⁴ Marczali Henrik,²⁵⁵ Heckenast Gusztáv,²⁵⁶ Font Márta²⁵⁷ s bizonytalanabban bár, de Kristó Gyula is²⁵⁸ állítja.

Pedig az idézett szöveghellyel kapcsolatban több kételynek is jut hely. Először is: ahogyan András, úgy Leventét is nagy valószínűséggel Szent István udvarában nevelték. Eredendő pogányságát tehát akkor sem lett volna módja őrizni, ha nem viselt volna nem csupán nagyapja, de édesapja, Vazul is bizánci-keresztény nevet.

Emellett az idézett krónikarészletben félreismerhetetlenül jelen van a sarkított szembeállítás szándéka. Ezt már Marczali szavá tette (igaz, ő Hermann közlését is ennek jegyében értékelte,²⁵⁹ holott az a krónika valamennyi elődszövegétől független, s Levente létezéséről nem is tud). András Krisztus igaz hitének a képviselője, vele szemben Levente a pogány bálványozásé. Utóbbi megrontaná az egész országot, melyet így viszont az előbbi megment – már-már Szent István apostoli életművét ismételve meg.

Ráadásul a fentebbiek alapján nem is kérdés, hogy ez az András-kép idealizált. A parancs ugyan bizonyosan elhangzott, de kérdés, hogy valóban rögtön a koronázás után-e; s még inkább, hogy kikre vonatkozott? Vagyis: nem funkcionált-e már ekkor is a *ducatus*, hogy jóindulatúan kivegye a király közvetlen irányítása alól mindazokat, akik e parancsnak egyelőre aligha engedelmeskedtek volna újabb súlyos belső konfliktusok nélkül – amiből pedig már éppen elég volt az országnak az elmúlt nyolc évben, ezzel András nyilván pontosan tisztában volt.

Ha pedig a király portréja idealizált, akkor valószínűleg Leventéé hasonlóan torzított – az ellenkező irányban.

²⁵¹ 14. sz. krónikakompozíció 86.: „Precepit itaque universe genti sue sub pena capitalis sententie, ut deposito ritu paganismo prius eis concesso ad veram Christi fidem reverterentur, et in omnibus secundum legem illam viverent, quam sanctus rex Stephanus eos docuerat. Leuente vero in eisdem diebus mortuus est, qui si diutius vixisset et regni potestatem obtinuisset, sine dubio totam Hungariam paganisma ydolatria corripuisset/corruptuisset.” SRH I. 344. o., magyarul: ÁKÍF 399–400. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

²⁵² *Pauler* 94. o.

²⁵³ *Györffy* MT 845. o. Ugyanezt az érvet korábban *Dümmerth* (216.) is felvetette, ám ő ennek ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy Levente, sőt, András is „gyakorlatilag az ősvallás szellemében nevelkedett”.

²⁵⁴ *Kiss* [A] 55. o.

²⁵⁵ *Marczali* 1911. 84. o.

²⁵⁶ *Heckenast* 45. o.

²⁵⁷ *Font* 52–53. o.

²⁵⁸ *Kristó–Makk* 72. o.

²⁵⁹ *Marczali* 1896. 53. o.

Azt persze fel lehetne tételezni, hogy apjának borzalmas sorsa és a maga száműzetése a még zsenge fiatalemberből amolyan kamaszos dacot váltott ki a szent nagybácsi ellen, melynek kézenfekvő megnyilvánulása lehetett a pogánysághoz való tüntető visszatérés. Igen könnyen lehet, hogy nem volt képes egyéni érzelmeit oly feltétlenül alárendelni az állam érdekének, mint királyi fivére, vagyis nem volt képes azonosulni Szent István örökségével, akiben ő sejtetően csakis apjának megnyomorítottját (végső soron megöletőjét) látta. Ám az ilyen feltételezéssel csínján kell bánnunk. A XI. század uralkodói propagandájában ugyanis a pogányság olyan bélyeg, amelyet bárkire könnyű rásütni, akit a hatalom bármilyen politikai megfontolásból szalonképtelenné akar tenni. Emlékezzünk: a krónika pogánysággal vádolta (Prokuj) gyulát is, bizonyosan alaptalanul!²⁶⁰ Így legalább is fel kell vetnünk a kérdést: Levente állítólagos megátalkodott pogányságában több okunk van-e hinni?

De akkor mi oka volt az András-kori propagandának arra, hogy Levente emlékét így befeketítse? Aligha tévedünk, ha a választ a *si diutius vixisset et regni potestatem obtinisset* feltételes mellékmondatban véljük megtalálni.

Miképpen állhatott volna fenn a lehetőség, hogy Levente „a királyság hatalmának birtokába jusson”? Más szóval: lett volna-e arra bármi jogalapja, hogy Andrással szemben magának követelje a hatalmat?

A jelek szerint igen. Ezt egyértelműen elárulja a másik említett adat, mely a krónika szövegében rá vonatkozik. Eszerint már jóval később, az ún. várkonyi találkozáson, ahol Béla állítólag lemondott a maga trónöröklési jogáról András kiskorú fia, Salamon javára, a király örömeiben öccse lábai elé borult. „Azt hitte ugyanis, hogy ugyanolyan együgyűségből adta neki [szó szerintibb fordításban: az ő fiának] a koronát, ahogyan Levente adta öneki.”²⁶¹

A szakirodalom kezdettől a mai napig megosztott azon tekintetben, hogy Levente idősebb vagy ifjabb volt-e fivéreinél, de különösen Andrásnál. Idősebbnek mondja őt Bartoniek Emma,²⁶² Juhász Kálmán,²⁶³ Hóman Bálint,²⁶⁴ Dümmerth Dezső,²⁶⁵ Györffy

²⁶⁰ A gyula-dinasztia kereszténységére *Ióannés Skylitzés*: Synopsis historión. In: ÁKMTBF 85–86. o. (Ford. *Moravcsik Gyula*.) Hogy ez nemcsak a X. század közepén érvényes, hanem a XI. elején is, arra lásd a *Prokuj* név valószínű görög etimológiáját! (*Brückner* 87. o. 1. sz. jegyzet; vö. *Uhrman* 2003. 292. o. 153. sz. jegyzet.) Mindezekkel szemben *Kristó* ragaszkodik ahhoz, hogy (Koppányt és) Prokujt pogánynak tekintse. Koppány esetében ezt azzal indokolja, hogy levirátusi alapon akar házasságot kötni Sarolttal, valamint „mozgalmának jellegével”. (1965. 6. o.) Utóbbiról azonban a krónika nem ad tájékoztatást, s nincs okunk kétségbe vonni, hogy Koppány felkelése alapvetően a trónöröklés kérdésével függött össze; a levirátus gyakorlása pedig legalább annyira befér egy XI. század eleji magyar előkelő kereszténységébe, mint Géza rendszeres áldozatai a „hiú” bálványok előtt (*Thietmar*: *Chronicon* VIII. 3. [IX. 4.]), Ajtony hét felesége (Nagyobbik Gellért-legendá 8.) vagy Vazul „nem igazi” (nem keresztény) házassága (14. sz. krónikakompozíció 87.) Prokuj pogánysága mellett pedig egyedül az a *Váczy*tól átvett érv szólna, hogy már nem ugyanazon a szállásterületen élt, ahol elődje (apja? valószínűbb, hogy nagybátyja: lásd *Uhrman* 2003. 295–297. o.), a keresztény hitet felvevő gyula. (*Váczy* 1938. 491. o.) Ez azonban csupán lehetőséget jelent az állítólagos „visszapogányodáshoz”, nem bizonyítja azt!

²⁶¹ 14. sz. krónikakompozíció 92.: „Putabat enim de eadem simplicitate dedisse coronam filio suo, sicut sibi Leuente dederat.” SRH I. 355. o., magyarul: KK 63. o. (Ford. *Bollók János*.)

²⁶² *Bartoniek* 809. o.

²⁶³ *Juhász* 71. o.

²⁶⁴ *Hóman–Szekfű* 252., 255. o.

²⁶⁵ *Dümmerth* 216.

György²⁶⁶ és Kristó Gyula,²⁶⁷ míg velük szemben Horváth Mihály²⁶⁸ Marczali,²⁶⁹ Pauler,²⁷⁰ Karácsonyi²⁷¹ és Domanovszky²⁷² ragaszkodnak ahhoz, hogy András volt az elsőszülött; a vitát utoljára áttekintő Tóth Sándor pedig úgy látja, nem dönthető el a kérdés.²⁷³

A krónika szövege alapján meglepő, hogy a vita egyáltalán felmerülhetett, még inkább, hogy ilyen hosszan nem tud eldőlni. A krónikás (illetve I. András, akinek állítólagos gondolatait visszaadja) úgy ítéli meg, hogy Levente és Béla viselkedése között párhuzam mutatkozik. Mindkettő átadja a koronát valaki másnak – önként, noha jog szerint ő lenne a trónörökös. A szöveg szerint csupán motivációjuk különbözik: míg ugyanis Levente kivehetően valóban „együgyűségből” cselekedett, Béláról csak András feltételezi ugyanezt, ő valójában az életét félti (s a krónikás azt állítja, joggal).

A valóságban van más különbség is. A várkonyi találkozó kérdése egyértelműen az, hogy a (Géza fejedelem előtti) *seniori* öröklésrend érvényesüljön-e, melynek jegyében Andrást a trónon öccsének, Bélának kell követnie – avagy a *primogenitura* elve, mely viszont Salomonnak kedvezne. A helyzetet kicsit bonyolítja ugyan, hogy a krónika szerint András (többek között) eleve azzal az ígérettel bírta rá Bélát a hazatérésre: trónörökösévé teszi. (Akkor ugyanis még nem volt fia.)²⁷⁴ Kristó ezt a mozzanatot eleve utólagos, a Bélától származó későbbi királyokat legitimáló hazugságnak minősíti²⁷⁵ – de ha nem így lenne, sem jelentene nagy különbséget, hiszen Salamon születése olyan új helyzetet teremtett, amelyet attól függően lehet tolerálni, hogy elismerik-e a *primogenitura* szisztémáját előbbre valónak.

Levente és András esete más. Ha kettejük közül Levente volt az idősebb, úgy trónöröklési jogát semmi meg nem kérdőjelezhetette. Igaz, nem egy korábbi király elsőszülött fia volt, de ilyen már 1031 óta nem akadt (Aba Sámuel nyilván nem tekintették legitím uralkodónak, így az ő fiai nem jöhettek szóba). De testvérei között *senior* volt, s mégis egy valódi Árpád-házi apának elsőszülöttje. *Senioratus* és *primogenitura* alapján egyaránt neki járt a trón.

Ha viszont Levente fiatalabb lett volna, akkor semmiféle alapon nem követelhetne volna magának a királyi széket. Miről kellett volna lemondania?! Erre az ő ifjabb volta mellett kardoskodó kutatók közül egyedül Domanovszky próbált érdemben válaszolni. Magyarázata szerint Levente *simplicitasa* csupán annyiból áll, hogy részesedés nélkül engedte át a hatalmat.²⁷⁶ Ez az értelmezés azonban ott sántít, hogy ez esetben a krónikabeli párhuzam nem állná meg a helyét, hiszen Béla *dux* lévén nem is csekély részesedést nyer a hatalomból.

²⁶⁶ Györfly MT 847. o.

²⁶⁷ Kristó–Makk 70. o.

²⁶⁸ Horváth 335–336. o.

²⁶⁹ Marczali 1896 42., 49. o. Ugyanakkor Bélát „talán legifjabb”-nak mondja – eszerint Levente a középső lenne.

²⁷⁰ Pauler 75. o.

²⁷¹ Karácsonyi 1926. 104. o.

²⁷² Domanovszky 1929. 51. o.

²⁷³ Tóth 34–35. o.

²⁷⁴ 14. sz. krónikakompozíció 88. o.

²⁷⁵ Kristó 1974. (A) 66. o.

²⁷⁶ Lásd a 271. sz. jegyzetet!

Tóth Sándor²⁷⁷ Álmos hercegre, Könyves Kálmán testvéröccsére hivatkozott, mint párhuzamra, aki ifjabb létére szintén trónörökös-jelölt, de lemond a hatalomról bátyja javára.²⁷⁸ Ez a párhuzam azonban két okból nem meggyőző: egyrészt, mivel Kálmán *idoneitasával* kapcsolatban külső (sőt, az Álmos utódainak szája íze szerint ítélkező krónikás szerint belső) tulajdonságai komoly kételyeket támaszthattak,²⁷⁹ másrészt mert ez az állítás – éppen propagandisztikusan kiemelt mivoltából következően – bizonyos utólag, Álmost idealizálандó született kitalálás,²⁸⁰ amit a Leventére egy hasonlatban, szinte figyelmetlenségéből utaló, meg nem magyarázott, azóta is vitatott megjegyzésről nem mondhatunk el. Ami pedig Tóth másik javaslatát illeti, mely szerint egyszerűen arról volna szó, hogy Levente meghal, András az örököse, s ezután lesz egyértelműen király²⁸¹ – ezt semmiképpen nem érezhetjük kielégítőnek. Aki meghal, s úgy hagy valamit örökül a másokra, az nyilvánvalóan nem együgyűségéből cselekszik!

Miért ragaszkodott tehát nem egy kutató András elsőszülöttségéhez? Igaz, van egy másik forráscsoport (az ún. *Zágrábi*, illetve az ennek nyomán²⁸² írott *Váradai Krónika*), ugyancsak a XIV. századból, mely a következőképpen számol be Vazul fiairól: „Vazul hercegnek három fia volt. Az első András herceg, akit utóbb királlyá tettek. A második Béla herceg, [mint] alább kiderül. A harmadik Levente herceg.”²⁸³ Márpedig e forráscsoportnak bizonyos, kizárólag itt fellelhető adatai alapján igen nagy a tekintélye, mint arra legutóbb Kristó rámutatott.²⁸⁴ Ám az idézett közléssel kapcsolatban éppen ő fűzi hozzá a fordításhoz: „Legfeljebb az kétséges, hogy a testvérek nevét születésük sorrendjében jegyezték-e le.”²⁸⁵ Maga sem tartja tehát kizártnak, hogy másféle szempont érvényesült.

S valóban: a szöveg erősen sugallja, hogy itt inkább rangsorra gondoljunk. András, lám, király lett, ezt a krónikás gondosan kiemeli. Hogy Béla is az lett később, arról itt nem szól, csak utal rá, hogy később még lesz szerepe. Leventéről viszont pusztán létezésén kívül semmi említésre méltót nem tud – vagy inkább nem akar tudni.

Így ez az adat sem szolgál meggyőző ellenérvül Levente elsőszülöttsége ellen. Miért akad hát ma is kutató, aki húzódozik ezt elfogadni? Nyilván azért, mert Levente alakja abban a megvilágításban, ahogyan a krónikában megjelenik, túl sokkoló a keresztény szellemiségű társadalom tudata számára. Kényelmetlen arra gondolni, hogy valaki, aki kis híján tönkretette az országot, ezt akár legálisan is megtehetette volna.

S hogy akkor miért nem tette meg?

²⁷⁷ Tóth 33–34. o.

²⁷⁸ 14. sz. krónikakompozíció 140.

²⁷⁹ Uo. 140., 143. o.

²⁸⁰ Makk 63. o.

²⁸¹ Tóth 35. o.

²⁸² Szentpétery 423. o.

²⁸³ Zágrábi és Váradai krónika. SRH I. 197. o.: „Iste dux Wazul habuit tres filios. Primus fuit dux Andreas, postea factus rex. Secundus fuit dux Bela... infra apparebunt. Tertius fuit dux Leunte.” (Az idézésnél nem vettük át a szöveget gondozó Szentpétery Imre filológiai jelzéseit, melyek feltüntetik, hol csonkult a Zágrábi Krónika szövege, s kellett azt a Váradai alapján kiegészíteni.) Magyarul: 402–403. o. (Ford. Kristó Gyula.)

²⁸⁴ Kristó 2002. (1995.) 205–209. o.

²⁸⁵ Kristó ÁKÍF 403. (1463. sz. jegyzet.)

„...szerencsére a következő év elején meghalt...” – nyilatkozik erről Horváth Mihály.²⁸⁶ Szó szerint ugyanez Marczali véleménye.²⁸⁷ Pauler már árnyaltabban látja a kérdést: ő Levente alakjában „valami ideális, önzetlen vonást” vélt felfedezni, amely annyira meg is különböztette volna őt ravasz, nagyravágyó, erőszakos fivéréitől²⁸⁸ – ez minősült volna az utóbbiak (s az ő szellemükben a krónikaszerző) szemében *simplicitas*nak. Mindazonáltal ő is úgy látja, hogy Levente halálával megkönnyítette bátyja dolgát, a Szent István-i örökség helyreállítását.²⁸⁹ S még a legutóbb is úgy nyilatkozott Tóth Sándor, hogy Magyarországot csupán Levente váratlan halála mentette meg egy pogány restaurációtól.²⁹⁰

A történelem azonban ritkán alakul a véletlen szerencse jegyében. Ezzel a kutatók egy része is tisztában volt, s megpróbált logikusabb magyarázatot találni. Így Györffy azzal indokolja Levente félreállítását, hogy nem volt sem saját kísérete, sem tömegbázisa: az urak immár a Szent István-i, keresztény állam hívei, márpedig az ő állásfoglalásuk számított! Így Levente kénytelen lett volna lemondani elsőszülötti jogáról – egy tál lencse helyett ezúttal néhány Duna-parti szálláshelyért, amely még Taksonyé lett volna valamikor.²⁹¹ E magyarázat első hallásra meggyőzőnek hangzik – ám aligha állja meg a helyét akkor, amikor az egész országban a Vata-féle hangadók által felheccelt, fegyveres „pogány” tömegek garázdálkodnak! Mint arra Tóth Sándor indokoltan rámutatott.²⁹² Leventének bizony nagyon is fenyegető tömegbázisa volt.

Hóman magyarázata Pauler elképzelését fejlesztette tovább az idealista, önzetlen Leventéről. A *simplicitast* ennek megfelelően nem is *együgyűség*nek, hanem *őszinteség*nek fordítja,²⁹³ s feltételezi, hogy a felkelés után Vata seregei önként szétoszlanak, abban a reményben, hogy Levente most már majd gondoskodik róluk – az viszont „önként félreállt András útjából. A trónt öccsének engedte át, s néhány hó múlva meg is halt...”²⁹⁴

Nem kell hosszan magyaráznunk, miért nem hangzik ez a változat sem elég meggyőzően. Még abban a modernebb, árnyaltabb változatban sem, melyet Kristó fogalmazott meg, s amely mintegy szintetizálni próbálja Hóman, illetve Györffy elképzelését: Levente reálpolitikai megfontolásból mond le, mert belátja, hogy ő, a makacs pogány immár sem a túlságosan is feudalizálódott hazai társadalomnak, sem a bosszúszomjas német külpolitikának nem felelhetne meg mint uralkodó.²⁹⁵ Ami viszont azért nem meggyőző, mert ha volt benne ennyi reális helyzetmegítélő képesség, akkor miért nem vonta le a következtetést, hogy egyéni orientálódásában sem kellene öccse, illetve az ország vezető urai helyett Vatát választani példaképül?

²⁸⁶ Horváth 340. o.

²⁸⁷ Marczali 1896. 49. o.

²⁸⁸ Pauler 75. o.

²⁸⁹ Uo. 93–94. o.

²⁹⁰ Tóth 34–35. o.

²⁹¹ Györffy MT 849–850. o.

²⁹² Tóth 34–35. o.

²⁹³ Hóman–Szekfű 264. o.

²⁹⁴ Hóman–Szekfű 255. o.

²⁹⁵ Kristó–Makk 74. o.

Mivel tehát egyik magyarázat sem látszik megnyugtatónak, próbáljuk másik oldalról vetni fel a kérdést. Béla, akit a krónika párhuzamba állít Leventével, nem semmiért mondott le – az ország egyharmadának ura maradhatott érte, a királynak inkább csak formálisan alárendelve, mint addig is. Miért ne tétélezzük fel, hogy ennyi ellenszolgáltatás Leventének is kijárt? S ha ezek szerint már ő is megkapta *ducatus*ként ugyanazon területet, mint később Béla, akkor meghalnia sem volt annyira sürgős. A krónika *in eisdem diebus* meghatározása önmagában is relatív, akkor pedig különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Andrásnak a pogányság elleni szigorúbb fellépése sem feltétlenül követte azonnal megkoronázását. Kristó maga sem osztja azt a nézetet, hogy Béla hazatérésére (ami szerinte s általában a kutatók szerint a *ducatus* fennállásának kezdetét jelenti) már 1047 elején sor kellett kerülnön. Igen helyesen rámutatott, hogy Béla *dux*-i beiktatásának *terminus ante quem*-je a német támadás, amely azonban csak 1051-ben következik be: ennek megfelelően 1973-ban 1049-re tette Béla megjelenését,²⁹⁶ egy évvel később még óvatosabban jelezte, hogy 1047–1051 között bármikor történhetett, de ő 1048-at érzi legvalószínűbbnek.²⁹⁷

Vagyis: a valóságban Levente akár három évig is élhetett még Péter bukása után. Ez idő alatt ő volt a *dux* – legalábbis feltehető, hogy András udvarában így emlegették. Ő maga viszont a saját ország részében talán még az ősi *kündü-kagán* címet is használta – miért ne, ha egyszer harkát is nevezett ki? (Gyulát feltehetően azért nem, mert annak funkcióit pogány-törzsszövetségi szemlélet szerint most stílszerűen az öccse, András látta el – de azt nem bánta, ha környezetében e cím is feltűnik, legalább személynévként.)

Egy ilyen *ducatus*ba Vata és a hozzá hasonlók is megnyugodva térhettek „haza” – függetlenül attól, hogy korábban melyikük mely részén lakott az országnak. Most itt várt rájuk jutalom a Péter elleni küzdelemben szerzett érdemeikért: birtok, méltóság, megbecsülés. És csakis így véljük elképzelhetőnek, hogy – mint Hóman feltételezte – önként szétoszlottak. Hiszen ha Leventéről is nehéz volt feltételeznünk oly mértékű (már *simplicitas*-számba menő) idealizmust, hogy tétélezhetnénk ezt fel Szent Gellért gyilkosáról?

Márpedig valami okból mégiscsak eloszlottak, ebben Hómannak igaza van – dacára annak, hogy a szakirodalom nagyobb része feltételezi: I. Andrásnak végül is fegyveresen kellett a pogány lázadókat levernie. Csupán a pogányság erőit bagatellizálni igyekvő Pauler nyilatkozik úgy, ahogy fentebb idéztük.²⁹⁸ Györffy, láttuk, 1984-ben hasonlóan ítélte meg az erőviszonyokat,²⁹⁹ ám egy korábbi publikációjában maga is megfogalmazta, hogy András „legyűrte” a pogánylázadást.³⁰⁰ Kategorikusan így látta Deér József: András „habozás nélkül elfojtja...”³⁰¹ a pogány mozgalmat. Lederer Emma (jellegzetes módon) egyértelműen csakis mint ellenfeleket említi Vata-t és a királyt: tankönyv-igénnyel megírt munkájában Vata felkelése már András trónra lépése után tör ki, András pedig csupán

²⁹⁶ T. Juhász–Kristó 95–96. o.

²⁹⁷ Kristó 1974. (A) 58–60. o.

²⁹⁸ Lásd a 237. sz. jegyzetet!

²⁹⁹ Lásd a 291. sz. jegyzetet!

³⁰⁰ Györffy 1965. 225. o.

³⁰¹ Deér 1993. (1938.) 114. o.

ennek leverőjeként lép fel.³⁰² Kristó összetettebben látja a problémát, de végül ő is arra jut: „Az új uralkodó első dolga volt, hogy leszámoljon a pogány mozgalommal, amely trónra segítette őt.”³⁰³ Engel Pál, mint hivatkoztunk rá, még kategorikusabban fogalmaz.³⁰⁴

Fentebb utaltunk arra, hogy a valóságban ez bel- és külpolitikai öngyilkosság lett volna András részéről, hátában a német fenyegetéssel. S valóban, már Marczali hangsúlyozta: ha „a pogány szellem legvadabb kitöréseit” talán visszaszorította is András, de nem állt érdekében, hogy a háborús fenyegetés árnyékában elfojtsa azt, amit Marczali (talán kissé anakronisztikusan) „a nemzet harcos szellemé”-nek nevez.³⁰⁵

Ha tehát András azt akarta, hogy a Vata szavára hallgatók belpolitikailag csendesedjenek el, ám a várható külháborúban aktivizálhatók legyenek, azt nemigen oldhatta meg másként, mint Leventével a fent jelzett módon osztozkodva.

S hogy mindezt miért nem őrizték meg a források? Nos, András és Béla későbbi utódai számára oly kevésbé felvállalható hagyomány volt, hogy nyilván igyekeztek minden nyomát eltüntetni. De nem csupán András és Levente polarizált szembeállítás maradt meg áruló jelként a szövegben. Nézzük csak meg, mit olvashatunk Levente temetéséről! „És mivel e Levente nem katolikusként élt, ezért pogány módra a Dunán túl Taksony falu körül temették el, ahol állítólag őse, Taksony nyugszik.”³⁰⁶

A szövegben a *more paganismo* módhatározó (szórendi okból) nem egyértelmű: valóban Leventét temették-e el pogány szertartással (a Duna partján, vagyis egyértelműen a szigorú keresztény elveket valló királyi országrészben!), avagy Taksony az, aki pogány szertartás szerint van eltemetve ott (állítólag)? S ami ennél fontosabb: miért temetkezik Levente éppen Taksony mellé? Csak mert az volt az utolsó pogányként eltemetett őse?

Nem szabad feledni: noha Taksony bizonyosan nem keresztelkedett meg soha életében, az új hit szelleme őt sem hagyta egészen érintetlenül. Hiszen ő kérte a pápától, hogy küldjön Magyarországra Zacheus személyében térítő püspököt!³⁰⁷ S mint fentebb igyekeztünk valószínűsíteni, Levente sem volt annyira sötét, elvetemült pogány, amilyenre festették. Így meg lehet kockáztatni: Taksony vallásánál fontosabb kérdés volt, hogy ő volt az utolsó igazi magyar kündü-kagán, akinek kormányzási módszereit még nem vagy alig érintették meg nyugati vagy akár bizánci keresztény minták, s aki talán még a szakrális királyáldozásnak is alávetette magát.³⁰⁸

Úgy tetszik, a Levente megrögzött pogányságáról szóló propagandisztikus túlzások realitásmagva éppen a régi, kündü-kagán ősök (a XI. századi keresztény királyénál jóval látványosabbnak, emberfelettibbnek mutatkozó) hatalma iránti nosztalgia. (Valami

³⁰² Lásd a 239. sz. jegyzetet!

³⁰³ *Kristó–Makk* 74. o.

³⁰⁴ Lásd a 241. sz. jegyzetet!

³⁰⁵ *Marczali* 1896. 53. o.

³⁰⁶ 14. sz. krónikakompozíció 86.: „Et quia ipse Leuente catholice non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus, ubi iacere dicitur Toxun avus eius/suus more paganismo.” SRH I. 344. o., magyarul: ÁKÍF 400. o. (Ford. *Kristó Gyula.*)

³⁰⁷ *Liudprand: Liber de rebus gestis Ottonis Magni imperatoris* 6. CFH 3528. 1474-1475. o., magyarul: ÁKÍF 15. o. (Ford. *Almási Tibor.*); vö. *Püspöki* 1988. 68. o.; *Uhrman* 2003. 337. o. 421., 425. sz. jegyzetek.

³⁰⁸ Lásd *Uhrman* 1987–1988. 222. o.

olyasmi, ami majd Kun Lászlónál tér vissza sokkal intenzívebben, mert már a feudális anarchia keserű tapasztalataitól is motiváltan.)

Azzal persze már valóban túl messze mennénk, ha feltételeznénk, hogy Levente még a szakrális feláldozás gyakorlatának is alávetette volna magát e lelkesedésében; olyan súlyos megrázkódtatásról sem tudunk az 1046 és 1051 között eltelt öt évben, amely ezt indokolta volna. Pedig úgy talán azt is meg lehetne magyarázni: miként halt meg Levente olyan „kivételesen szerencsés” pillanatban.

Annyi bizonyos: a német támadás megindulásakor, 1051-ben már Béla áll a hercegség élén. Ez pedig, ha nem is azonnali és éles változást jelentett (hiszen Bélának sem volt érdeke, hogy a német háború közepette kiélezze a konfliktust saját területe szabad lakosságával, amelyen belül, ha jól következettünk, 1046 után még nőnie kellett a pogány érzelműek számarányának, hiszen az egész országból ide áramlottak!), hosszú távon mindenképpen azt, hogy a *ducatus* a pogánykodók menedékéből a keresztény-feudális állam meghosszabbításává alakul át.

S most vessünk ismét egy pillantást Vata alakjára! Fentebb hosszán igyekeztünk cáfolni az elképzelést, hogy törzsfő lett volna. Ezt most ki kell egészítenünk azzal: a jelek szerint még közszabad minőségben sem volt a pogány hitnek olyan elszánt és elvakult védelmezője, amilyennek 1046-os szereplése alapján hinnénk.

Mert bizonyos, hogy az a Vata, akit Salamon király udvarába küldenek túsul, aki hajlandó erre az útra a nagyváradai püspök társaságában vállalkozni, s (ami még többet jelent!) akinek társaságában a püspök is hajlandó vállalkozni ugyanerre – ez a Vata aligha leborotvált fejtetővel, három varkocsba font hajjal indult útjára, s a királyi udvarban valószínűleg lóhúsevő hajlamával sem tüntetett. Annak sincs nyoma, hogy püspöki úti-társát útközben megkísérelte volna meggyilkolni. Igen: ilyen szituációba Vata csakis úgy kerülhetett, ha a korabeli Európa egyházi és politikai kívánalmainak megfelelő, jól szituált, keresztény előkelőként jelent meg a világ előtt. Ezt látszik igazolni fiának *Janus* neve is, mely aligha minősíthető pogánynak.³⁰⁹

Korábban láttuk: Vata csak akkor öltött tüntetően pogány külsőt és csak akkor kezdett agitálni a pogány életforma mellett, amikor erre mások már kikövetelték az engedélyt Leventétől és Andrástól. Most pedig láthatjuk: amikor ez az engedély elveszíti érvényességét, Vata ismét színt vált. Következésképpen arra sincsen okunk, hogy esetleg sámánt lássunk benne, s mint ilyet tekintsük az új hit elkeseredett ellenfelének.

Ki volt tehát Vata? A válasz – gondolatmenetünk végéhez közeledve – kiábrándítóan látszik: a mindenkori közhangulatot látványosan meglovagoló, a farkasokkal nemcsak együtt ordító, de azokat buzgón túlordító, köpönyegforgató pillanat-ember, aki e magaviseletéből egy darabig a jelek szerint igen jól meg is élt: előkelő származása bizonyíthatatlan, de tény, hogy egy időre sikerült az ország előkelői közé furakodnia.

Ha tehát a címben azt kérdeztük róla, hogy az utolsó törzsfő-e avagy az első parasztvezér – a valóságban egyik sem. Ajtonnyal éppúgy nem tart rokonságot, mint Budai Nagy Antallal vagy Dózsa Györggyel.

³⁰⁹ *Szegfi* HEV 100. o. feltételezi ugyan, hogy ez a név *Javasként* értelmezendő, s így éppen pogány táltosra, gyógyítóra utalhat; ez azonban nyelvészeti aligha állja meg a helyét. *Fehértói* s.v. *Ianus*, *Ianis*, *Ianos*, *Ioanus*, *Iuanus* értelmezése szerint mégiscsak a keresztény *Ióannés* név alakváltozatáról lehet szó.

A hozzá hasonló konjunktúra-lovagok százezrei bukkannak fel és tűnnek el újra a történelem minden pillanatában. Hogy Vata mégis kiemelkedett ezek közül, s örökre emlékezetes maradt a magyar történelemben, azt annak köszönheti, hogy egy alkalommal, Szent Gellért megölésekor túl messzire ment. S bár ő maga valószínűleg anélkül halt meg, hogy ennek következményeivel szembesülnie kellett volna, utódai a jelek szerint nagy árat fizettek e gyilkosságért.

5. Vata leszármazottai

A krónika 82. caputjában, közvetlenül Vata bemutatása után esik szó a fiáról. „Ennek János nevű fia azután, jóval később, az apja vallását követve rengeteg varázslót, bűbájost és jövendőmondót gyűjtött maga köré, s ezek ráolvasásai miatt igen kegyelt volt az urak előtt. Sok jósnője közül azután az egyiket, név szerint Rasdit a legkeresztényibb Béla király elfogatta, és addig tartotta börtönbe zárva, míg le nem rágta a saját lábát, és meg nem halt. Az is írva vagyon a magyarok viselt dolgairól szóló régi könyvekben, hogy a keresztényeknek szigorúan tilos volt Vata és János vérrokonai közül feleséget venni...”³¹⁰

A szakirodalom nagyobb része³¹¹ a Janusra (János?) vonatkozó közlést összekapcsolja az I. Béla trónra léptekor, 1061-ben (?), Székesfehérváron kitört ún. „második pogány-lázadással”.³¹² Hóman Bálint egyenesen úgy ítélte meg, hogy az I. András és öccse között kitört polgárháborúban Vata felkelői egy tömbben vettek részt – János vezetése alatt – Béla oldalán, s a fehérvári tüntetés megszervezésével csupán a jogosnak vélt fizetséget követelték.³¹³ De még az olyan óvatosabb történészek is, mint Pauler, akik figyelembe vették, hogy a krónika 95. fejezetében, az 1061-es eseményekről szólva egyetlen szóval nem említi Janus nevét, s így óvakodtak megtenni őt a felkelés vezérének, úgy ítélték meg, hogy Rasdi bebörtönzése s ezen keresztül Janusnak, Vata örökösének pogány vallásgyakorlásában való korlátozása a Fehérváron történtek nyomán kibontakozó királyi megtorlás-sorozat része.³¹⁴

E felfogással Kristó Gyula helyezkedett szembe igen radikálisan 1965-ben.³¹⁵ Nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy a krónika sehol nem kapcsolja össze Janus tevékenységét és a fehérvári eseményeket; hanem főként arra, hogy a mozgalom spontán robbant ki: „A nép pedig vezetőket választott magának, akiknek fából emelvényeket készítettek, hogy az emberek láthassák és hallhassák őket. A vezetők aztán követeket küld-

³¹⁰ 14. sz. krónikakompozíció 82.: „Cuius filius nomine Ianus multo postmodum tempore ritum patris sequendo congregavit ad se multos magos et pythonissas et aruspices, per quorum incantationes valde gratiosus erat apud dominos. De multis autem deabus suis una nomine Rasdicapta fuit a Christianissimo rege Bela et tandiu in carcere fuit reclusa, donec recederet pedes proprios, ibidem quoque moreretur. Est autem scriptum in antiquis libris de gestis Hungarorum, quod omnino prohibitum erat Christianis uxorem ducere de consaguineis Vatha et Ianus...” SRH I. 338. o., magyarul: KK 54–55. o. (Ford. *Bollók János.*)

³¹¹ *Horváth* 352. o.; *Marczali* 1896. 70–71. o.; *Uő* 1911. 87–88. o.; *Hóman–Szekfü* 265. o.; *Elekes–Lederer–Szekely* 70–71. o.; *Györffy* 1965. 225. o.; *Szegfü* 1973. 76. o.

³¹² 14. sz. krónikakompozíció 95.

³¹³ *Hóman–Szekfü* 264. o.

³¹⁴ *Pauler* 109–110. o.

³¹⁵ *Kristó* 1983. (1965.) 106–110. o.

tek a királyhoz és a főurakhoz, mondván...³¹⁶ – s itt az 1046-ból már jól ismert jelszók következnek. „Nem volt szükség 1060-1061-ben Fehérvárott vezérre, nem is volt vezé-
rük, illetve sok, megannyi vezér irányította őket” – állapította meg Kristó.³¹⁷

Ez a gondolatmenet olyan meggyőző volt, hogy még Györffy György is átvette 1984-es összefoglaló munkájában,³¹⁸ bár ahhoz (Pauler nyomán) ragaszkodott, hogy ha a felkelésben nem vett is részt Janus, a következmények őt is sújtották.

Kristó érvelésével egyedül Gerics József próbált vitába szállni. Azt igyekezett bizonyítani, hogy az Ösgestának egy 1060-as évekbeli változatából,³¹⁹ amelyben a Janusra és Rasdira vonatkozó kitételek még az 1061-es eseményekkel kapcsolatban hangzottak el, ezt a fejezetet utóbb kihúzták, töredékeit beszúrták a 82. caputba, az eredetit pedig a jelenleg ismert 95. fejezettel pótolták.³²⁰ Ez magyarázná, hogy a végleges szövegben Janus és Rasdi nem a fehérvári zendüléssel kapcsolatosan szerepelnek; ám hogy ott tennék ezt indokoltan, azt egyrészt bizonyítaná, hogy jelenlegi helyükön megszakítják az elbeszélés logikáját,³²¹ hogy a róluk, illetve az 1061-es lázadásról szóló elbeszélés kiegészíti egymást, (?)³²² s különben is, az, hogy Rasdit I. Béla börtönöztette be, világosan mutatná az összefüggést.³²³

Mármost: hogy a 82. fejezet Janusra vonatkozó része interpoláció, az valóban észrevehető a szöveg szerkezeti zökkenéséből. Ám miért olyan bizonyos abban Gerics, hogy ha más helyről emelték át ide, az csakis az 1061-ben történekről szóló beszámoló lehet?! Hogy két szövegben egyetlen információ sem egyezik (kivéve I. Béla alakját, akire még visszatérünk), nem feltétlenül azt jelenti, hogy kiegészítik egymást. Milyen szerepet tudnánk Janusnak találni a krónika 95. fejezetében? Felállt volna ő is egy fából készült emelvényre, izgatni a népet? S ha feltételeznénk is ezt – mivel emelkedett volna akkor ki a többi hasonló népszónok közül, hogy éppen őt tekinthetnénk a lázadás vezetőjének?

Ezen túlmenően a krónika korábban vizsgált 113. fejezetével e feltételezés nem fér össze. Egy olyan udvari méltóság fia, akit a herceg a váradi püspök társaként túsul küld a királyhoz, nem állhat oda egy gyanús, pogány jelszavakkal dobálózó népgyűlésen tovább feszíteni a hangulatot. Nem kompromittálhatja ilyen viselkedéssel sem apját, sem önmagát. Márpedig, mivel 1046 és 1073 között semmi olyan fordulatról nem tudunk, melynek alapján feltehetnénk, hogy Vata csak ezt követően emelkedett a hercegi udvarba, így Janus szerepeltetése a lázadás élén eleve elképzelhetetlen.

³¹⁶ 14. sz. krónikakompozíció 95.: „Plebs autem consistuit sibi prepositos, quibus preparaverunt orcistrum de lignis, unde ab hominibus possent videri et audiri. Prepositi vero miserunt ad regem et ad proceres nuncios dicentes...” SRH I. 359. o., magyarul: KK 65. o. (Ford. *Bollók János.*)

³¹⁷ *Kristó* 1983. (1965.) 107. o.; érvelését *Gieystor* (196. 105. o.) hihetőnek minősíti, bár „Janus megmozdulásának” az eseményektől való „elválasztásában” láthatólag bizonytalan.

³¹⁸ *Györffy* MT 866–687. o. (Ismereteim szerint ez volt az egyetlen eset, hogy *Györffy* valamit elfogadott azon számos bíráló észrevételből, amelyekkel *Kristó* a munkásságát illette.)

³¹⁹ *Gerics* 1961. 71. o.

³²⁰ Uo. 66–67., 82. o.

³²¹ *Gerics* 1961. 66–67., 82. o.

³²² *Gerics* 1995. (1978.) 135–136. o.

³²³ Uo.

Csakhogy ugyanígy összeegyeztethetetlen az 1073-beli szituációval az az (egyébként jóval meggyőzőbb) Janus-kép, amelyet Kristó vázol fel. Őszerinte a Janust körülvevő varázslók, jóvendómondók és bűbájosok tulajdonképpen regösök, mutatványosok, *ioculatorok*, ha műsoruk nyilván tele van is pogány, sámánisztikus elemekkel. Ha Janus ilyenek élén tette kedvessé magát az urak előtt, akkor édesapjához képest – akit Kristó nagy hatalmú törzsfőnek, egy, a mai Békésnél jóval nagyobb territórium urának vél – deklasszálódott.³²⁴ De hogy járhatná az országot deklasszált vándorkomédiásként az az ember, akinek édesapja eközben a hercegi udvar megbecsült alakja?

Ha tehát – Gerics útmutatása szerint – feltételezzük, hogy a Janusról szóló elbeszélés a krónika valamely későbbi helyéről keveredett a 82. fejezetbe, úgy e hely csak 1073 utáni eseményről tudósíthatott. Kérdés tehát: tudunk-e 1073 után olyan fordulatról, amely Vata addigi kedvező helyzetén változtatható?

Talán nem tévedünk, ha ilyen fordultnak gyanítjuk Gellért szentté avatását 1083-ban. Ennek kapcsán fel kellett idézni azt, amire az 1046-os év zűrzavarában talán jobbnak látták nem is figyelni: hogy ki felelős a csanádi püspök borzalmas haláláért. A trónon pedig már I. László ült, maga is leendő szent, aki immár szilárdan kezében tartotta az egész országot, s nem volt oka többé, hogy fedezni próbálja Vatát.

Vata talán már nem is volt ekkor életben, vagy ha igen, ugyancsak idős lehetett. Harminchét év telt el Szent Gellért vértanúsága óta. Ha Vata akkor esetleg még csak húszas éveit elején járt, most már akkor is közeledett volna a hatvanhoz, s abban az időben keveseknek sikerült ennyit megérni. Ha viszont azt tételezzük fel, hogy 1046-ban túl volt a negyvenen, akkor egyenesen nyolcvan felé tartott. A büntetést így fiának és más családtagjainak kellett elszenvedniük helyette. Udvari tisztségeiket, a korábban (alighanem Leventétől) nyert birtokaikat sejtetően elkobozták, őket magukat pedig nyilván ekkor (s nem 1061-ben, mint azt Marczali,³²⁵ Hóman³²⁶ s utóbb Györffy³²⁷ feltételezte) helyezték átok alá, hogy hívő keresztény még csak feleséget sem vehetett nemzetségükből. Ezek után Janusnak, aki eddigi életét maga is nyilván a hercegi (majd Szent László trónra lépésétől talán a királyi) udvarban töltötte, valóban nem maradt más választása, mint varázsló-komédiás csoport élére állni s úgy járni az országot. A sérelem hatására alkalmassint újra fellobbantak benne azok a keresztényellenes indulatok, melyeket apja oly tüntetően hangoztatott valamikor, később pedig nyilván oly gondosan megfélekedezett róluk.

Ennek az elképzelésnek egyetlen mozzanat mond ellent: Rasdi sorsa. A „jósnot” (talán sámánasszonyt?) a krónika szerint I. Béla fogatta el. Az ő uralkodása alatt viszont (a fentebbiek értelmében) Janus társaságában nem szerepelhettek ilyen nyilvánvalóan pogány motiváltágú személyek.

Itt tehát ellentmondás van a forráson belül, s ezt kétféleképpen oldhatjuk fel: vagy azt az információt kell tévesnek minősítenünk, hogy Rasdi Janus környezetéhez tartozott, vagy azt, hogy kínhalálára I. Béla korában került sor.

³²⁴ Kristó 1983. (1965.) 108–110. o.

³²⁵ Marczali 1896. 70–71. o.

³²⁶ Hóman–Szekfű 265. o.

³²⁷ Györffy MT 868. o.

Magunk az első megoldást érezzük valószínűbbnek. A krónika 82. caputjában Rasdi említése éppúgy máshonnan ideemelt betoldás, mint Janusé. Mivel Béla e fejezetben egyébként nem is szerepel, említése azt látszik bizonyítani, hogy az interpoláló Rasdival együtt emelte ide őt, vagyis eleve összetartoztak.

Rasdi talán valóban azok egyike lehetett, akik 1061-ben Székesfehérváron a fából ácsolt emelvényeken állva tüzeltek az összeverődött tömeget. Nyilván borzalmas sorsa miatt maradt éppen ő név szerint is emlékezetes a magyar hagyományokban; azt talán számon tartották, hogy e szörnyűségre Béla királysága idején került sor, ám a szerencsétlen asszony egyéb körülményeit nem. Az a jóval későbbi interpolátor viszont, aki tudott arról, hogy Janus környezetében számos jósnő akadt, logikusan kapcsolhatta ezekkel össze Rasdi alakját.

6. Összegzés és értékelés

Vata személyét illetően már elmondtuk véleményünket. Hiba lenne azonban, ha az 1046-os felkelést kizárólag őróla ítélnénk meg. Ha ő maga csak meglóvagalni igyekezett is az eseményeket, azok ettől függetlenül mindenképpen sorsfordító jelentőségűek voltak.

Ám – mint bizonyítani igyekeztünk – nem abban az értelemben, ahogyan Kristó Gyula vélte. Nem a törzsfői szeparatista reakció utolsó lobbanása volt az 1046-os felkelés – annak Ajtony bukásával egyszer és mindenkorra vége volt.³²⁸ Ami pedig a pogányságot illeti: Szegfű László már 1968-ban rámutatott, hogy az a valóságban már Koppány, Ajtony vagy Prokuj számára sem volt megfelelő ideológia Szent István központosító törekvéseivel szemben.³²⁹

De éppen itt meg kell egy kicsit állnunk. Már vagy még nem volt az? A magyarság Szent István trónra lépéséig sejtetően nem tekintette a Géza által kötelezővé tett megkeresztelkedést különösebb csapásnak, hiszen „vallásilag különben nomád módon türelmes” tömegre kell itt gondolnunk, ahogyan Székely György fogalmazott.³³⁰ Emlékezzünk vissza, hogy Skylitzés szerint mindjárt a legelső térítő püspök, Hierotheos „...a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez.”³³¹ Hasonlóan Piligrim passai püspök is így számol be a pápának 974 körül az immár német részről is megindult térítés eredményeiről: „...az isteni kegyelem intézményeivel tüstént meghozta gyümölcsét annyira, hogy mintegy 5 ezren Krisztus hívei lettek azon mindkét nemű, nemesebb magyarok közül, akiket eltöltött a katolikus hit, s a szent kereszttségben részesültek. ...Maguk a barbárok pedig a mindenható Isten csodálatos kegyelme folytán – ámbár sokan közülük még mindig pogányok – mégsem tiltják meg az alávetetteknek, hogy megkeresztelkedjenek, nem gyűlölik továbbá a papokat, s bárhová szabadon mehetnek; el-

³²⁸ Kristó (1965. 20–21., 32–32. o.) még Vazult és Aba Sámuel is ebbe a sorba kívánja állítani. Ennek az elképzelésnek vizsgálata nem fér bele jelen tanulmány keretébe; később feltétlenül szeretnénk visszatérni rá.

³²⁹ Szegfű 1968. 513. o.; ezt támasztja alá Olajos Teréz (8. o.) is, aki szerint a hazai térítés Géza és Szent István idején érdemben befejeződött, s Vata pogányai már legfeljebb „szórványnak” tekinthetők.

³³⁰ Székely 1961. 2. o., vö. Horváth 36–37. o.; Kohn 14. o.; Bartha 1988. 306. o.; Uhrman 2003. 315. o.

³³¹ Ióánnés Skylitzés: Synopsis historión. (Ford. Moravcsik Gyula.) ÁKMTB 85. o.
(... □□●●□◆≡erer× ∞er□□≡ ◆zsz×>
Ω∞□Ω∞□)(&zsz×> □●∞◆zsz×> ℓ)(er×> ◆□≡≡ ℓ□)(◆×∞◆)(○□≡≡ ℓer□
∞◆zsz◆y∞yℓℓ∞∞∞∞)

lenben akkora az egyetértés a pogányok és a keresztények között, és akkora megértéssel viseltetnek egymás iránt...³³²

A térítés számszerű sikereinek kiemelését még csak értékelhetnénk az azt szervező körök (a bizánci udvar, illetve a passai püspökség) propagandisztikus túlzásaként, főként az utóbbi esetben. Ám éppen itt a pogány magyarok feltűnő toleranciájáról, jóindulatáról szóló sorok erre kevésbé lennének alkalmasak. A térítők érdemei nyilván sokkal inkább kidomboríthatók a vértanúság folyamatos veszélye közepette, ádáz, vérengző pogányok között. Csakhogy a X. századi magyarságról ilyen képet festeni csakis az igazság durva megerőszkolásával lehetett volna – igaz, a steppe más lovasnomád népeiről is. Amit Piligrim isteni csodának vél, az valójában az ilyesfajta népek kulturális szintjén tipikus reakció minden vallási újdonságra.

De akkor honnan jön a változás? A „nem gyűlölik a papokat” állapotától hogy jutunk el a püspököket és egyháziakat legyilkolni kész tömegek indulataiig, Szent Gellért tragédiájáig?

A választ erre valójában régen megtalálta a kutatás. Mint Gerics kifejtette: szláv párhuzamokkal igazolható, hogy a világi hatalom zaklatásai ellen lázadó tömegek is az egyházra támadnak először.³³³ S a marxista történetírás eleve szívesen alkalmazta azt a marxi tételt, mely szerint minden vallási küzdelem leple mögött osztályharcot lehet és kell keresni.

„Népi mozgalom volt ez, spontán felkelés, szolgák, jobbágyok (servi) vettek részt benne és lesüllyedőben levő, illetve végérvényesen, visszavonhatatlanul lesüllyedésre ítélt szabadok (rustici)... elsősorban osztályharc volt, a magyar történelem első, a maga köntösében tisztán először jelentkező osztályharc” – írta Kristó 1965-ben³³⁴ – csakhogy nem az 1046-os, hanem az 1061-es pogánylázaról. Őszerinte ugyanis a kettő között (közös ideológiájuk dacára) alapvető különbség mutatkozik: előbbi még a törzsfői ellenállás utolsó akciója lenne, utóbbi már egyértelműen antifeudális osztályharc.

Mi bizonyítaná ezt a fontos jellegbeli ellentétet? Kristó egyrészt a krónika szóhasználatára hivatkozik: hogy míg 1061-nél konkrétan *servi* és *rustici* szerepelnek, addig 1046-ban csak a sokkal általánosabb *multitudo* kifejezés. E megkülönböztetés súlyát növelendő száll vitába Lederer Emmával, aki az *Altaichi Évkönyvek* alapján – amelyek szerint Pétert „pogányok és nemtelenek...” fosztották meg szeme világától³³⁵ – valóban úgy fogalmaz: Pétert pogányok és névtelenek kergették el.³³⁶ Kristó igen ingerülten reagált erre

³³² *Passai Piligrim*: Levél VI. Benedek pápához. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tom. I. ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971. 42. o. „...tantum divina gratia suis institutionibus fructum statim ministravit, ut ex eisdem nobilioribus Ungri utrisque sexus catholica fide imbutos atque sacro lavacro ablutos circiter quinque milia Christo lucrarentur... Ipsi enim barbari, mira omnipotentis dei operante clamantia, quorum licet adhuc gentilitate sint quidam detenti, nullum tamen ex illorum subditis vetant baptizari nec sacerdotibus invident quocunque libet proficisci, sed ita concordēs sunt pagani cum christianis tantumque ad invicem habent familiaritatem...” Magyarul: ÁKÍF 24–25. o. (Ford. *Dér Terézia–Sz. Galántai Erzsébet.*)

³³³ Gerics 1982. 303–306. o., vö. *Gieysztor* 1966. 103. o.; *Uő* 1979. 56. o. az Újjáépítő Kázmér-korabeli lengyel parasztfelkelésről: „The insurrection turned against the lords secular and spiritual and at the same time took on an aspect of a pagan resurgence.” De már *Acsády* (46. o.) is kiemelte: „A pogányság vezetői nem annyira vallásos eszmékkel, mint inkább az új adók, elsősorban az egyházi tized elleni izgatásokkal igyekeztek a tömegeknek újításokra kevésbé hajló rétegeit megnyerni.”

³³⁴ Kristó 1983. (1965.) 107–108. o.

³³⁵ *Annales Altahenses maiores a 708–1073.* CFH 205. ad. a. 1046. 99. o.: „...pagani et ignominiosi... oculorum illum lumine privaverant...” Magyarul: ÁKÍF 256. o. (Ford. *Makk Ferenc.*)

³³⁶ *Elekes–Lederer–Székely* 70–71. o.

az állításra. „Lederer Emma cáfolatának másik részét az Altaichi Évkönyvek ama részleteivel igyekeznek »igazolni«, mely »pogányok«-ról és »névtelenek«-ről beszél. De csak Lederer Emma fordítása szerint! Az Évkönyvekben olvasható „pagani et ignominiosi” jelentése ugyanis ’pogányok és gyalázatosak’ vagy ’becstelének’. Nincs tehát filológiai alap arra, hogy a ’névtelen’ tömegekkel helyettesítsük Vataék vezető szerepét, amely egyébként más források alapján kétségtelen.”³³⁷

Nem áll most szándékunkban Lederer Emma filológiai inkorrekttségét mentetgetni, minthogy az nem is menthető. (Bár figyelemre méltó, hogy a szöveget legújabbban magyarra fordító Makk Ferenc „nemtelének” fordítása érdemben inkább Lederer értelmezéséhez áll közel, mint Kristóéhoz!) Arra azonban fel kell hívnunk a figyelmet, hogy Vataék vezető szerepe – mint fentebb igyekeztünk kimutatni – nemhogy nem „kétségtelen” más forrásokból, de az egyetlen érdembeli forrás, amely ír róla, tudniillik a XIV. századi krónikakompozíció, kifejezetten ez ellen beszél. A pogány hangvételi programot nem Vata követelte ki. Hogy akkor ki tette ezt? Mivel más névvel nem találkozunk a felkelés kapcsán, jó okunk van azt feltételezni, hogy ugyanolyan spontánul választott, alkalmi vezetők, mint amelyeket 1061-ben láthatunk. Ezek viszont arra aligha lehettek alkalmasak, hogy utóbb a felkelés katonai irányítását a tanulmányunk elején értékelt színvonalon megoldják. Ez alkalmasint azokra maradt, akik majd a következő évtized elején, a támadó császári csapatokkal szemben is sikerrel védték meg az országot: Andrásra és fivérére (egyelőre, Béla helyett), Leventére.

Nincs ugyanis szükség az *ignominiosi* jelző ledereri (félre)fordítására ahhoz, hogy az 1046-os felkelés népi, antifeudális jellegét igazolhassuk. Hogy a közrendű, lesüllyedőben levő tömegekben (Kristó szerint is ők alkotnák Vata tömegbázisát!) mekkora gyűlölet élhetett nem csupán Péter, de Szent István rendszere iránt is, annak megítéléséhez elég az államalapító szent törvényeit átnézni. Hogy aki vasárnap dolgozni mer, attól elkobozzák lovát, ökrét, szerszámát³³⁸ – akár megtartja a törvényt, akár nem (s ezért megbüntetik), mindenképpen súlyos anyagi veszteséget kell vállalnia. Hogy vasárnap köteles elmenni a templomba – melyet maga kénytelen felépíteni tíz falvanként s ellátni szálláshelyekkel, szolgálkkal, lovakkal, marhákkal, szárnyasokkal³³⁹ –, máskülönben megkorbácsolják és kopaszra nyírják.³⁴⁰ De ugyanez a büntetés (legalábbis az ifjabbakat) eléri akkor is, ha elmentek a templomba, amennyiben nem figyelnek kellő átéléssel a (természetesen latinul, tehát számukra érthetetlen nyelven) elhangzó „isteni olvasmányokra”, hanem morgolódnak, beszélgetni, történeteket mondani merészelnak közben. (Ugyanezért az idősebbeket „csak” nyilvánosan megszégyenítették.³⁴¹) Hogy pénteken³⁴²

³³⁷ Kristó 1963. (1965.) 104. o.

³³⁸ Szent István törvényei I/8. Závodszy 144. o. (Ott: II/7.): „Si quis igitur presbiter vel comes, sive aliqua alia persona fidelis, die dominica invenerit quemlibet laborantem, sive cum bubus, tollatur sibi bos et civibus ad manducandum detur. Si autem cum equis, tollatur equus, quem dominus bove redimat, si velit, et idem bos manducetur, ut dictum est. Si quis aliis instrumentis, tollantur instrumenta et vestientia, que si velit, cum cute redimat.”

³³⁹ Uo. II/1. Závodszy 153. o.: „Decem villę ecclesiam edificent, quam duobus mansis totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis...”

³⁴⁰ Uo. I/9. Závodszy 144. o.: „...omnes concurrant die dominica ad ecclesiam, maiores ac minores, viri ac mulieres... Si quis vero non observacionis causa remanebit per illorum negligenciam, vapulent et depilentur.”

³⁴¹ Uo. I/19. Závodszy 147. o. „Si qui ad ecclesiam venientes ad audiendum officium et ibidem hora solemnitatibus missarum inter se murmurant et ceteros inquietant, exponentes fabulas otiosas, et non intendentes

vagy más böjti időszakban³⁴³ tilos húst ennie, s ha ezt megszegi, egy hétre elzárják, s kényszerbőjtnek vetik alá. Hogy súlyos anyagi büntetés terhe mellett tilos lányt rabolnia,³⁴⁴ holott ez korábban épp a szegényebbek között lehetett elterjedt házassági mód.³⁴⁵ S még folytathatnánk. E rögtönzött áttekintésben csupán azokat igyekeztünk kiemelni, amelyek a XI. századba épp csak belépett magyar átlagember számára a legfelháborítóbbak, legtarthatatlanabbak lehettek. Bölcs, korszerű, az ország és a nép fennmaradását biztosító rendelkezések – mondjuk ma rájuk, joggal. De az akkori közember, kellő történelmi rálátás híján aligha láthatta e törvényeknek bármi egyéb rendeltetését, mint hogy az ő életét pokollá tegyék.

Ez az elkeseredés, amely Szent István hosszú uralkodása alatt csak gyűlt, törvényszerűen robbant ki, amint egy türelmetlenebb, túlzóbb király trónra lépésével túlsordult a pohár.

Ha azonban eszerint az 1046-os eseményekben mégis a hazai antifeudális mozgalmak legelső nagy fellángolását láthatjuk, akkor ennek ideológiájaként a pusztai pogányság még annyira sem felelt meg, mint a törzsfői autonómia védelmezői számára. S valóban: már jó ideje szűrt a kutatóknak néhány mozzanat, amelyek a „pogánylázaadás” sémájába nehezen illeszthetők be. A krónika szövege a 84. fejezetben két alkalommal is *eretnekeknek* nevezi a felkelőket.³⁴⁶ S mint arra Szegfű László több tanulmányában rámutatott: az adott korszakban a Balkán felől hazánkba is beszivárgó (s a még mindig itt élő, hajdan Metód által megtérített avar-szláv lakosság szláv nyelvű, dogmatikailag kevésbé megalapozott kereszténységében jó táptalajra lelő³⁴⁷) bogumil eretnekség számos ponton találhat közös nevezőt a pogánysággal. A bogumilok elképzeléseiben is megvan a dualizmus³⁴⁸ (bár hogy a magyar ősvallásban is, azt Szegfű csupán László Gyula vitatható érvei alapján állítja³⁴⁹). Emellett a bogumilizmus szélsőségesen antifeudális. Az államot az ördögtől valónak tartja, a törvényeket, a közhatalmat feleslegesnek, a hivatalokat felszámolandónak, a kiváltságokat hazugnak, az adófizetést nemkívánatosnak, s ami szempontunkból a legfontosabb: a tizedet rablásnak, még kifizetését is bűnnek, az egyházi szertartásokat komédiának, a böjtöt és vezeklést ostobaságnak, az

divinas lecciones, cum ecclesiastico nutrimento, si maiores sunt, increpati cum dedecore expellantur de ecclesia, si vero minores et vulgares, in atrio ecclesie pro tanta temeritate coram omnibus ligentur et corripantur flagellis...” Magyarul ÁKÍF 59–60. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

³⁴² Uo. I/11. *Závodszy* 145. o.: „Si quis in sexta feria, ab omni christianitate observata carnem manducaverit, per unam ebdomadam luce inclusus ieiunet.”

³⁴³ Uo. I/10. *Závodszy* uo.: „Si quis quator temporum ieiunia cunctis cognita, carnem manducans violaverit, pespacium unius ebdomadae inclusus ieiunet.”

³⁴⁴ Uo. I/27. *Závodszy* 149.: „Si quis militum impudicia fedatus puellam aliquam sine concessione parentum sibi in uxorem rapuerit, decrevimus puellam parentibus reddi, eciam si ab illo aliqua vis sibi illata sit; et raptor X solvat iuencos pro raptu, licet postea reconcilietur parentibus puellę. Si vero pauper quis hoc vulgaris agere agreditur, componat raptum V iuencis.”

³⁴⁵ Lásd *Szegfű* HEV 100. o.

³⁴⁶ 14. sz. krónikakompozíció 84.: „...heretici, qui in ulteriori litore erant, Veztricum episcopum ad mortem vulneraverunt... ceperunt ei heretici mortem comminare, nisi ipse Zonuk comitem interficeret [Murthmur].” SRH I. 341–342. o., magyarul: ÁKÍF 398. o. (Ford. *Kristó Gyula*.)

³⁴⁷ *Szegfű* 1980. 13–15. o.; vö. *Gieysztor* 1966. 103–105. o.

³⁴⁸ *Szegfű* 1968. 513. o.

³⁴⁹ *László* 1990. (1976.) 160. o.; *Uő* 1990. (1985.) 233. o.

esküt feleslegesnek, a püspököket és papjaikat likvidálandónak, templomaikat lerombolálandónak, keresztjeiket, a „Sátán jelképeit” megégetendőnek.³⁵⁰

Mindezek alapján Szegfű pogányok és eretnekek közös antifeudális felkelésének látja az 1046-os eseményeket, s a felkelés hatásának tudja be, hogy az 1062-es spalatói zsinaton magát Metódot is eretneknek bélyegzik.³⁵¹

Ehhez magunk annyit tehetünk hozzá: míg a felkelők fő programja így bogumil alapokon is értelmezhető, addig tényleges pogány vallási motívumokat alig találunk a vonatkozó beszámolóban. Szegfű mutatott rá, hogy míg Szent Gellért *Deliberatio* című munkájában élesen kikel az eretnekek ellen, s mint a hazai kereszténységet közvetlenül veszélyeztető rémséget mutatja be őket, a pogány restauráció veszélyéről nem vesz tudomást. (Nem akar tudomást venni, írja Szegfű³⁵² – ám nem lehetséges-e, hogy nem az akarat hiányzott, hanem e veszélynek valóban nem látszottak a nyomai?) S bár ugyancsak Szegfű igyekezett 1997-ben a krónika közlései alapján körvonalazni, miben állhatott Vataék pogánysága, konkrétumot alig talált. A halottkultuszra például az atyák szokásainak említéséből következtetett,³⁵³ holott a szövegből világos, hogy az atyák itt a kultusznak nem tárgyaiként, hanem alanyaiként említették.³⁵⁴ A bálványimádásra, melyről 1980-ban még maga is leszögezte, hogy régészetileg nem mutatható ki a magyarok között,³⁵⁵ most igenis ilyen bizonyítéknak minősítette a honfoglaló sirokban talált bajelhárító amuletteket³⁵⁶ – ami szintén vitatható. Egyéb értékelhető adatot aztán nem is talált a krónikában: korábban maga hangsúlyozta, hogy a „démonoknak ajánlotta magát” kifejezés már az Ósgesta korában is sok évszázados teológiai sztereotípiára.³⁵⁷ Ugyancsak ő fogalmazott úgy, hogy ami konkrétum Vata pogány gesztusairól kiderül (a fejbortválás, a három varkocs, a lóhús) – megannyi külsőség.³⁵⁸

S úgy érezzük, éppen itt van a lényeg. A pogányság, amelyet a felkelők között Vata képvisel, 1046-ban már csupán külsőséges, üres gesztusokban merül ki. A steppei ősvallás – noha persze számos motívuma egészen a XIX–XX. század fordulójáig tovább élt „megkeresztelve” – a maga eredeti formájában már a XI. század közepén sem volt elég korszerű ahhoz, hogy akár a közrendű tömegek számára átélhető ideológiául szolgáljon. A bogumil tanítás (sejthetően kombinálva egyes pogány elemekkel) erre sokkal alkalmasabbnak látszik. (Talán még Leventének a régi, kündü-kagáni hatalom iránti nosztalgiájában is ezek osztoztak nagyobb számban, hiszen, amennyire tudjuk, e korai magyar főméltóság alakjához nem tartoztak írott törvények, hivatalok, adószedés.) Más szóval:

³⁵⁰ Szegfű 1980. 17–18. o.

³⁵¹ Uo. 18. o., vö. Fejér, *Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I. Budae, 1829. Székely György lektori jelentésében hozzáfűzte: az időbeli távolság miatt talán indokoltabb lenne az 1061-es fehérvári események hatására gondolni. Ha viszont ezt elfogadjuk, akkor az utóbbi megmozdulásban is hangsúlyosan jelen kellett legyen a pogány külsőségek mögött az eretnek szellemiség.

³⁵² Szegfű 1980. 11–12. o.

³⁵³ Szegfű HEV 95. o.

³⁵⁴ 14. sz. krónikakompozíció 82.: „... in adventionibus antiquorum patrum suorum...” SRH I. 337. o.

³⁵⁵ Szegfű 1980. 11. o.

³⁵⁶ Szegfű HEV 97. o.

³⁵⁷ Szegfű 1980. 11. o.

³⁵⁸ Szegfű 1980.

Vata pogánylázadása nemcsak hogy elsősorban nem Vataé volt, de pogánylázadás sem volt a szó valódi értelmében.

IRODALOM

- Acsády* *Acsády Ignác*: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1948. (3rd ed.)
- Bakay* *Bakay Kornél*: A fejedelmi katonaság felszerelése, összetétele és társadalmi helyzete. In: *Uő*: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Pécs, 1965. 21–30. o.
- Balogh* *Balogh Albin*: Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról. *Katholikus Szemle*, 27 (1913). 844–850. o.
- Banner* *Banner János*: A békési vár (castrum, castellum, palánk) földrajzi helye. *Békési Élet*, 5 (1970). 5–22. o.
- Bartha* 1968. *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968.
- Bartha* 1988. *Bartha Antal*: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1988.
- Bartoniék* *Bartoniék Emma*: Az Árpádok trónöröklési joga. *Századok*, 60 (1926). 785–841. o.

- Bolla* *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Budapest, 1988.
- Bollók* *Bollók János*: Utószó. In: KK 233–254. o.
- Brückner* *Brückner, Alexander*: Ungarn und Polen. *Ungarische Jahrbücher*, 4 (1924). 78–98. o.
- Bunyitay* *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I. Nagyvárad, 1883.
- Csapodi* *Csapodi Csaba*: A „magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény (K31-K114). Budapest, 1973.
- Csóka* *Csóka Gáspár*: s.v. *Bakonybél*. In: KMTL
- Deér* 2003. (1928.) *Deér József*: A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. (eredetileg: Kaposvár, 1928.)
- Deér* 2005. (1936.) *Deér József*: Az Árpádok vérségi joga. (eredetileg: Budapest, 1936.) In: *Uő*: Királyság és nemzet I. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. 107–117. o.
- Deér* 1938. *Deér József*: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Budapest, 1938. (repr.1993.)
- Dienes* *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. In: OTN 136–174. o.
- Domanovszky* *Domanovszky Sándor*: Az Árpádok trónöröklési joga. *Századok*, 63 (1929). 43–52. o.
- Dümmerth* *Dümmerth Dezső*: Az Árpádok nyomában. Budapest, 1977.
- Elekes – Léderer – Székely* *Elekes Lajos – Léderer Emma – Székely György*: Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Budapest, 1961.
- Engel* 1990. *Engel Pál*: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Budapest, 1990.
- Engel* 2001. *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. In *Uő*: Magyar Középkori Adattár. Budapest, 2001. (CD-ROM)
- Engel–Feld* *Engel Pál–Feld István*: s.v. *Kórógy* In: KMTL
- Fehértói* *Fehértói Katalin*: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest, 2004.
- Font* *Font Márta*: Árpád-házi királyok és a Rurik-dinasztia fejedelmei a X–XIII. században. In: HEV 51–58. o.
- Gere* *Gere László*: Várak a Szerémségben. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szeged, 2000. (Szerk. *Kollár Tibor*.) 337–381. o.
- Gerics* 1961. *Gerics József*: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (*Értekezések a történelmi tudományok köréből*. Új sorozat 22.) Budapest, 1961.
- Gerics* 1982. *Gerics József*: Az 1040-es évek magyar történetének forrásai. *Magyar Könyvszemle*, 98 (1982). 186. o. skk., 299. o. skk.
- Gerics* 1995. *Gerics József*: A Vata fia Janusra vonatkozó krónikahír magyarázatához. In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a

- középkorban. Budapest, 1995. 133–136. o. (Eredetileg: *Opuscula classica mediaevalique in honorem J. Horváth*. Klasszika-filológiai tanulmányok III. Budapest, 1978. 141–148. o.)
- Gieysztor* 1966. *Gieysztor, Aleksander*: Aposztázia a IX–X. században. Eretnekség-szerű mozgalmak Közép- és Kelet-Európában. *Világosság*, 7 (1966). 103–106. o.
- Gieysztor* 1979. *Gieysztor, Aleksander*: Medieval Poland. In: *History of Poland*. Warszawa, 1979. (2nd ed.) Ed. *Stefan Kieniewicz*. 23–141. o.
- Gombos* *Gombos Ferenc Albin*: Történetünk első századaiból. *Századok*, 45 (1911). 497–512., 596–585. o.
- Györffy* 1958. *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I. *Századok*, 92 (1958). 12–87. o.
- Györffy* 1963., 1987. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–II. Budapest, 1963., 1987.
- Györffy* OTN *Györffy György*: A középkori Orosháza története. In: OTN 223–238. o.
- Györffy* 1990. (1971.) *Györffy György*: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. In: *Uő: A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990. 192–199. o. (Eredetileg: *Történelmi Szemle*, 14 [1971]. 281–287. o.)
- Györffy* MŐT *Györffy György*: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: MŐT 123–156. o.
- Györffy* 1977. *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977.
- Györffy* MT *Györffy György*: Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: MT I/1. 835–888. o.
- Györffy* 1990. *Györffy György*: Besenyők és magyarok. In: *Uő: A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990. 94–191. o.
- Haan* *Haan Lajos*: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870.
- Havas* *Havas László*: La Hongrie de Saint Étienne entre l’occident et l’orient. *Acta Antiqua Hungariae*, 41 (2001). 175–192. o.
- Heckenast* *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970.
- Hóman* 2003. (1912.) *Hóman Bálint*: A honfoglaló törzsek megtelepedése. In: *Uő: Magyar középkor I. Máriabesnyő–Gödöllő*, 2003. 63–104. o. (Eredetileg: *Turul*, 30 [1912]. 89–114. o.)
- Hóman* 2003. (1923.) *Hóman Bálint*: A magyar történetírás első korszaka. In: *Uő: Történetírás és forráskritika. Máriabesnyő–Gödöllő*, 2003. 239–267. o. (Eredetileg: *Minerva*, 2 [1923]. 11–40. o.)
- Hóman – Szekfű* *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet I. Budapest, 1935.
- Horváth* *Horváth Mihály*: A kereszténység első százada Magyarországon. Budapest, 1878.
- Hunfalvy* 1866. *Hunfalvy Pál*: Régi magyar szók. *Nyelvtudományi Közlemények*, 5 (1866). 246–279. o.

- Hunfalvy* 1876. *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876.
- I. Tóth* *I(nokai) Tóth Zoltán*: Tuhutum és Gelou. Hagymány és történeti hitelesség Anonymus művében. *Századok*, 79–80 (1945–1946). 21–84. o.
- Jankovich* *Jankovich B. Dénes*: Ásatások a békési Kastély területén. *Békési Élet*, 15 (1980). 183–193. o.
- Jakubovich* *Jakubovich Emil*: Viska, Stojzló és Pécel. *Magyar Nyelv*, 23 (1927). 228–240. o.
- Juhász* *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig. Makó, 1930.
- K. Fábán* *K. Fábán Ilona*: A Várad Regestrum helynevei. Adattár. Szeged, 1997.
- Karácsonyi* 1896. *Karácsonyi János*: Békésvármegye története I. Gyula, 1896.
- Karácsonyi* 1900. *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Budapest, 1900.
- Karácsonyi* 1901. *Karácsonyi János*: Bua és Bucna. *Századok*, 35.(1901). 769–773. o.
- Karácsonyi* 1906. *Karácsonyi János*: Szent István anyja. I. András atyja. Új eredmények. *Turul*, 24 (1906).
- Karácsonyi* 1926. *Karácsonyi János*: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. Nagyvárad, 1926.
- Kiss (A)* *Kiss Lajos*: Nemzeti függetlenségünk védelme III. Henrik ellen I. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4 (1891). 27–59. o.
- Kiss (B)* *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. (4th. ed.) Budapest, 1988.
- Kohn* *Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon I. Budapest, 1884.
- Kristó* 1983. (1965.) *Kristó Gyula*: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások kora” történetéhez. *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis*, 18 (1965). Ennek IV–V. fejezetei külön is: *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 93–131. o.
- Kristó* 2000. (1972.) *Kristó Gyula*: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: *Uő*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 195–227. o. (Eredetileg *Acta [Historica] Universitatis Szegediensis*, 40 [1972]. 51–74. o.)
- Kristó* 1974. (A) *Kristó Gyula*: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest, 1974.
- Kristó* 1974. (B) *Kristó Gyula*: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz.) *Századok*, 108 (1974). 585–621. o.
- Kristó* 1979. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979.
- Kristó* 1980. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Kristó* 1988. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Buda-

- pest, 1988.
- Kristó* 1992. *Kristó Gyula*: Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis*, 96 (1992). 25–30. o.
- Kristó* 1993. *Kristó Gyula*: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja. Szeged, 1993.
- Kristó* 2002. (1995.) *Kristó Gyula*: Mikor lett fejedelem Géza? in *Uő*: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Budapest, 2002. 199–211. o. (Eredetileg: *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis*, 102 [1995]. 11–22. o.)
- Kristó* 2003. *Kristó Gyula*: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003.
- Kristó–Makk* *Kristó Gyula–Makk Ferenc*: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest, 1988.
- László* 1944. (1988.) *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. (repr. 1988.)
- László* 1990. (1976.) *László Gyula*: Különvélemény ősvallásunkról. In: *Uő*: Őseinkről. Tanulmányok. Budapest, 1990. 158–171. o. (Eredetileg: *Új Írás*, 16 [1976]. 6. sz.)
- László* 1990. (1985.) *László Gyula*: A Szent László-legenda középkori falképei. uo. 230–237. o. (Eredetileg: *Életünk*, 1985. 4. sz.)
- Lederer* *Lederer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959.
- Makk* *Makk Ferenc*: Magyarország a 12. században. Budapest, 1986.
- Marczali* 1895. *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története (Szerk. *Szilágyi Sándor*.) I. Budapest, 1895. 3–311. o.
- Marczali* 1896. *Marczali Henrik*: Magyarország az Árpád-házi királyok alatt. In: A magyar nemzet története II. (Szerk. *Szilágyi Sándor*.) Budapest, 1896.
- Marczali* 1911. *Marczali Henrik*: Magyarország története. Budapest, 1911.
- Melich* 1925. *Melich János*: A honfoglalás kori Magyarország. (A magyar nyelv-tudomány kézikönyve I. 6.) Budapest, 1925.
- Melich* 1927. *Melich János*: Beleknegini és Proci. *Magyar Nyelv*, 23 (1927). 488–496. o.
- Miklosich* *Miklosich, Franz*: Die Bildung der Slavischer Personnamen. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Philologisch-historische Klasse)* 10 (1860). (Wien) 215–330. o.
- Nagy* *Nagy Géza*: Árpád kori személynevek és az Osl nemzetség I. *Turul*, 9 (1891). 49–57. o.
- Nagy Iván* *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal V. Pest, 1859.
- Németh* 1990. (1922.) *Németh Gyula*: A besenyők ismeretéhez. In: *Uő*: Törökök és magyarok I. Budapest, 1990. 16–23. o. (Eredetileg: *Magyar Nyelv*, 16 [1922]. 2–7. o.)

- Németh* 1990. (1931.) *Németh Gyula*: Árpád-kori törökjeink. (Kié volt a nagyszentmiklósi kincs?) uo. 438–455. o. (Eredetileg: *Népünk és nyelvünk*, 3 [1931]. 169–185. o.)
- Németh* 1990. (1932.) *Németh Gyula*: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. uo. 456–486. o. (Eredetileg: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 30. Budapest, 1932. 5–35. o.)
- Németh* 1991. *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1991.
- Olajos* *Olajos Teréz*: Annales Alamannici a. 883: „gens Hunorum”. Etelközi magyarok vagy avarok avagy bolgárok? *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis*, 113 (2001). 5–10. o.
- Ortvay* *Ortvay Tivadar*: A váradi püspökség. In: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve II. (Szerk. *Uő.*) Budapest, 1892.
- Pais* 1930. *Pais Dezső*: A karcha bíró. *Kőrösi Csoma Archivum*, 2. (1930). 357. o. skk.
- Pais* 1936. *Pais Dezső*: Jegyzetek Anonymushoz. *Magyar Nyelv*, 32 (1936). 124–127. o.
- Pais* 1939. *Pais Dezső*: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 50. Budapest, 1939.
- Pálóczy Horváth* *Pálóczy Horváth András*: Besenyők, úzok, kunok. In: Magyarrá lett keleti népek. Budapest, 1988. (Ed. *Szombathy Viktor, László Gyula.*) 106–163. o.
- Pauler* *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Budapest, 1899. (repr. 1985.)
- Pirigyi* *Pirigyi István*: A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: SZIK 161–165. o.
- Püspöki Nagy* *Püspöki Nagy Péter*: Szent István egyházszerkezete. Előzmények, kánonjogi háttér. In: SZIK 59–80. o.
- Ripoche* *Ripoche, J. P.*: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok*, 111 (1977). 79–91. o.
- Scherer* *Scherer Ferenc*: Gyula város története I. Gyula, 1938.
- Szabó* *Szabó Károly*: Péter és Aba. (Székfoglaló értekezés) *Értekezések a történeti tudományok köréből* II/2. (1872).
- Szefű* 1968. *Szefű László*: Eretnekség és tirannizmus. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 72 (1968). 501–516. o.
- Szefű* 1973. *Szefű László*: Mezőberény középkori története. in Mezőberény története I. Mezőberény, 1973. 71–81. o.
- Szefű* 1979. *Szefű László*: Gellért püspök halála. *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis*, 66 (1979). 19–28. o.
- Szefű* 1980. *Szefű László*: Vata népe. *Acta (Historica) Universitatis Szegediensis*, 67 (1980). 11–19. o.

<i>Szegfű</i> HEV	<i>Szegfű László</i> : A honfoglaló magyarok hitvilága. In: HEV 95–104. o.
<i>Székel</i> 1961.	<i>Székel György</i> : A történeti István király. <i>Világosság</i> , 2 (1961/8). 1–7. o.
<i>Székel</i> 1984.	<i>Székel György</i> : Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. (Szerk. <i>H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc.</i>) Budapest, 1984. 311–339. o.
<i>Szentpétery</i>	<i>Szentpétery Imre</i> : A Zágrábi és Váradai Krónikák egymáshoz való viszonya. <i>Századok</i> , 68 (1934). 410–425. o.
<i>T. Juhász – Kristó</i>	<i>T. Juhász Irén – Kristó Gyula</i> : Vésztlő a középkorban. In: Vésztlő története. Vésztlő, 1973. 91–117. o.
<i>Tagányi</i> 1913.	<i>Tagányi Károly</i> : Vármegyéink eredetének kérdése. <i>Történeti Szemle</i> , 2 (1913). 510–541. o.
<i>Tagányi</i> 1918 (?)	<i>Tagányi Károly</i> : Bua és Bucna. In: Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapja alkalmából. Budapest, 1918. (?) 81–83. o.
<i>Tóth Sándor</i>	<i>Tóth Sándor</i> : Levente és András. <i>Acta (Historica) Universitatis Szegediensis</i> , 82 (1985). 31–36. o.
<i>Uhrman</i> (1987–88.)	<i>Uhrman Iván</i> : Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. <i>Történelmi Szemle</i> , 30 (1987–88). 206–226. o.
<i>Uhrman</i> 2003.	<i>Uhrman Iván</i> : Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. <i>Hadtörténelmi Közlemények</i> , 116 (2003). 267–366. o.
<i>Uhrman</i> VT	<i>Uhrman Iván</i> : A gyula-dinasztia oldalhajtásai? (Ajtony, Csanád, Doboka). In: VT 129–135. o.
<i>V. Kovács</i>	<i>V. Kovács Sándor</i> : Eszmetörténet és régi magyar irodalom. (Az ősköltészet és a kora középkor fejlődéstörténeti kérdései.) In: ETK 107–146. o.
<i>Váczy</i> 1941.	<i>Váczy Péter</i> : Les racines byzantines du christianisme Hongrois. <i>Nouvella Revue de Hongrie</i> , 64 (1941). 99–108. o.
<i>Váczy</i> 1941–42.	<i>Váczy Péter</i> : A Vazul-hagyomány középkori kútfontokban. Forráskritikai tanulmány. <i>Levéltári Közlemények</i> , 18–19 (1941–42). 304–338. o.
<i>Vadász</i>	<i>Vadász Pál</i> : Bikis – besenyő megye. Túrkeve, 1925.
<i>Vámbéry</i>	<i>Vámbéry Ármin</i> : A magyarok eredete. Budapest, 1982.
<i>Wertner</i>	<i>Wertner Mór</i> : Családtörténeti adalékok I. Az első Kőrógyiak. <i>Turul</i> , 10 (1892). 166–171. o.
<i>Ziegler</i>	<i>Ziegler, Konrat</i> : s.v. Photios. RE XX. 661–737. col.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Forráskiadványok

ÁKÍF

Az államalapítás korának írott forrásai. (Szerk. *Kristó Gyula.*) Sze-

	ged, 1999.
ÁKLI	Árpád-kori legendák és intelmek. (Szerk. <i>Érszegi Géza.</i>) Budapest, 1983.
ÁKMTBF	Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. (Szerk. <i>Moravcsik Gyula.</i>) Budapest, 1984.
AO	Anjoukori Okmánytár 4. (1340–1346) (Monumenta Hungariae Historica) Budapest, 1884. (Szerk. <i>Nagy Imre.</i>)
CFH	Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. (Col. <i>Albinus Franciscus Gombos.</i>) Budapest, 1937–38.
HKÍF	A honfoglalás korának írott forrásai. (Szerk. <i>Kristó Gyula.</i>) Szeged, 1995.
KK	Képes Krónika. Budapest, 2004.
RRSACD	Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke) I. (Digessit <i>Emericus Szentpétery.</i>) Budapest, 1923.
SRH	Scriptores Rerum Hungaricarum I–II. (Ed. <i>Emericus Szentpétery.</i>) Budapest, 1937–38.
Závodszy	<i>Závodszy Levente</i> : A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Budapest, 1904. (Repr. Pápa, 2002.)

Tudományos antológiák és összefoglalások

HEV	A honfoglalás ezer éve és a Vajdaság: egy tudományos tanácskozás anyaga. (Szerk. <i>Bordács Győző</i> , etc.) Beograd/Újvidék, 1997.
KMTL	Korai magyar történelmi lexikon. (Szerk. <i>Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc</i>) Budapest, 1994.
MÓT	Magyar őstörténelmi tanulmányok. (Szerk. <i>Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András.</i>) 1. Budapest, 1977.
MT	Magyarország története I/1. (Szerk. <i>Bartha Antal.</i>) Budapest, 1984.
OTN	Orosháza története és néprajza. Orosháza, 1965. (Szerk. <i>Nagy Gyula.</i>)
SZIK	Szent István és kora. (Szerk. <i>Glatz Ferenc, Kardos József.</i>) Budapest, 1988.
VT	Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.) Budapest, 2004.

Iván Uhrman

THE LAST CHIEFTAIN OR THE FIRST PEASANT LEADER?
THE SO-CALLED VATA UPRISING

Summary

The paper deals with the great 1406 uprising that shook the young Hungarian state to the foundations and threatened it with destruction. Common knowledge calls this event a 'pagan uprising' and reckons Vata as its leader. Though no one has ever questioned its importance, the uprising has not been dealt with in details, generally it is mentioned only by extensive historical surveys or by local history studies (on Békés County). Gyula Kristó's 1965 study is an exception: by summarizing the previous concepts its conclusions have been to date cornerstones in the literature of the topic.

Adopting previous works Kristó reckons Vata as the leading figure of the uprising; as well as a chieftain, and the last one at that. He portrayed Vata as the only leader who managed to safeguard his independence even after Saint Stephen's death, and whose revolt against King Peter was motivated by the new king's attempt to deprive him from this very autonomy.

Having studied the sources (mainly the chronicle and the bigger Gellért Legend that roots back to the same origin as the chronicle), however, we have found that there is no mention of Vata's leadership. The starting point of the uprising is marked by the arrival of the duke pretenders Levente and András – they were called to the country by leaders who wanted to save and not destroy Saint Stephen's legacy. There is no mention of Vata's name when the crowd, in return for its support, forced the dukes to meet the 'pagan' demands. It is only after this episode that Vata came to front and turned into the main arouser of the mood of the masses with his spectacular pagan externals. The military command of the uprising was not in his hands, and the sources ascribe to him only one concrete deed: Saint Gellért's murder.

As for us, we think that Vata was a profiteer who endeavoured to make the most of the events. His future role supports this assumption as well. In connection with this topic, we study the circumstances of the development of the *ducatus*, and raise that the first *dux* was not Béla but Levente. During Levente's reign as a duke (possibly as long as three years) people like Vata could indeed become leading court figures temporarily. Vata was a time-server, he could stay at the royal court until the 1070s, and we assume that it was only after Gellért's canonization that he was expelled from the court – not he himself but surely his son and his descendants.

Thus we do not reckon Vata as the 'last chieftain', nor the leader of the first big peasant uprising. He did not carry anti-feudal traits but we think his uprising did. Paganism here was present only on the surface, and – adapting László Szegfű's concept – we see Bogomil heresy much more decisive in the ideology of the uprising.

Iván Uhrman

LE DERNIER CHEF DE TRIBU OU LE PREMIER CHEF DE PAYSANS?
L'INSURRECTION DITE DE VATA

Résumé

Notre étude traite de la grande insurrection de 1046 qui ébranla le jeune État hongrois dans ses fondements et mit en péril son existence. La conscience collective la qualifie de «révolte païenne» et Vata est considéré comme le chef de celle-ci. Alors que l'importance de ces événements ne fut jamais niée, ils n'ont pas encore fait l'objet d'une analyse approfondie: en général, ils sont traités dans des précis d'histoire ou dans des ouvrages spécifiques sur l'histoire locale (du département de Békés). Cependant l'étude écrite par Gyula Kristó en 1965 constitue une exception: ayant fait la

synthèse des idées antérieures, ses conclusions restent déterminantes même pour la littérature spécialisée d'aujourd'hui.

D'après les chercheurs qui le précèdent, Kristó considère Vata à la fois comme chef de l'insurrection et dernier chef de tribu qui, en cette qualité, fut le seul qui réussit à conserver son particularisme même après la mort de saint Étienne; sa révolte contre Péter s'expliquerait justement par le fait que ce dernier cherchait à supprimer son autonomie.

Par contre, après l'examen des sources (avant tout la chronique composée et la plus grande légende de Gérard de la même origine), nous constatons qu'il n'y est jamais question du rôle de chef de Vata. L'insurrection a comme point de départ l'invitation dans le pays des princes András et Levente, le prétendant au trône par des notabilités qui voulaient sauver l'héritage de saint Étienne et non pas le détruire. Nous ne rencontrons pas le nom de Vata lorsque la foule rassemblée (en échange de son soutien) force les princes à accepter ses revendications à caractère «païen». Ce n'est qu'après que Vata se retrouve sur le devant de la scène pour attiser l'ardeur de la foule avec ses apparences païennes spectaculaires. Toutefois il ne détient pas le commandement militaire de l'insurrection, les sources associent un seul acte concret à son nom, l'assassinat de saint Gérard.

Nous estimons que Vata fut une personne opportuniste qui cherchait à prendre le train en marche comme en témoigne le rôle qu'il joua par la suite. En rapport avec ceci, nous examinons les conditions de la naissance du *ducatus* avant de suggérer l'idée que le premier *dux* n'était pas Béla, mais Levente qui fut duc peut-être même trois ans pendant lesquels les personnes comme Vata pouvaient devenir temporairement des notabilités de la cour. Le fait que Vata put conserver son statut jusqu'aux années 1070 prouve qu'il savait retourner sa veste. Il n'aurait perdu son rang qu'au moment de la canonisation de saint Gérard, mais cela devait concerner son fils et sa descendance et pas lui directement.

Ainsi nous ne considérons Vata ni comme «dernier chef de tribu», ni comme chef de la première grande révolte paysanne. Cependant l'insurrection elle-même fut certainement marquée par un caractère anti-féodal, mais le paganisme n'était en fait présent qu'au niveau des apparences et l'insurrection était principalement basée sur l'idéologie de l'hérésie bogomile comme le prétendait László Szegfü.

Iván Uhrman

DER LETZTE STAMMESFÜRST ODER DER ERSTE BAUERNFÜHRER?
DER SOGENANNTA VATA-AUFSTAND

Resümee

Gegenstand unserer Studie ist der große Aufstand des Jahres 1046, der den noch jungen ungarischen Staat von Grund auf erschütterte und mit seiner Vernichtung drohte. Im öffentlichen Bewusstsein wird dieses Ereignis als „Heidenaufstand“ erwähnt und Vata für den Anführer gehalten. Zwar hat niemand die Bedeutung der Ereignisse angezweifelt, aber es hat auch niemand so richtig diese detailliert untersucht. Im Allgemeinen werden sie von größeren historischen Zusammenfassungen oder speziellen lokalgeschichtlichen Arbeiten (hinsichtlich des Komitats Békés) berührt. Die Ausnahme bildet die 1965 geschriebene Studie von Gyula Kristó, die die früheren Vorstellungen zusammenfasste, synthetisierte. Seine Folgerungen gelten in der Fachliteratur bis zum heutigen Tage als bestimmend.

Kristó hält Vata – der Meinung der früheren Forscher folgend – für die Führungspersönlichkeit des Aufstandes und zugleich für einen Stammesfürsten. Er ist der Meinung, dass Vata der Letzte war, dem es alleine gelungen ist, seine Eigenständigkeit auch nach dem Tode Stephans des Heiligen zu bewahren. Sein Aufbruch gegen Péter war seines Erachtens gerade dadurch motiviert, dass der neue König versuchte, dieser Eigenständigkeit ein Ende zu bereiten.

Demgegenüber haben wir nach der Untersuchung der Quellen (insbesondere der Chronikkomposition und der größeren Gellért-Legende, die denselben gemeinsamen Ursprung haben) gefunden, dass diese nirgendwo auf die Führungsrolle von Vata hinweisen. Der Ausgangspunkt des Aufstandes war, dass die Fürsten Levente und András, beide Thronanwärter, ins Land gerufen worden waren – dies war die Aktion von Führungspersonen, die das Erbe Stephan des Heiligen nicht vernichten, sondern gerade retten wollten. Wir treffen nicht auf den Namen von Vata dort, wo die zusammengekommene Menschenmasse (als Gegenleistung für ihre Unterstützung) den Fürsten die Erfüllung der „heidnisch“ gesintten Forderungen abrang. Nur nachdem dies erfolgt ist, trat Vata in den Vordergrund und wurde mit auffälligen heidnischen Äußerlichkeiten zum Hauptaufwiegler der Massenstimmung. Die militärische Leitung des Aufstandes befand sich aber nicht in seiner Hand; die Quellen verbinden lediglich eine konkrete Tat mit seinem Namen: die Ermordung des Heiligen Gellért.

Wir selbst halten Vata für eine sich als Konjunkturritter verhaltende Person, die die Ereignisse ausnutzen wollte. Dies wird auch durch seine spätere Rolle belegt. In diesem Zusammenhang untersuchen wir die Umstände des Zustandekommens des *ducatus* und werfen auf, dass der erste *dux* noch nicht Béla, sondern Levente war. Während des (womöglich drei Jahre dauernden) Fürstentums des Letzteren konnten die Vata ähnlichen Persönlichkeiten vorübergehend sogar zu Führungsfiguren am Hof werden. Die Gesinnungslosigkeit von Vata wird jedoch damit belegt, dass er bis in die 1070er Jahre diese Position innehatte und unserer Annahme zufolge erst bei der Heiligsprechung Gellérts aus dem Kreis der Vornehmen am Hof gestoßen wurde – besser gesagt nicht er selbst, aber seine Söhne und Nachfahren.

Wir persönlich halten also auf diese Weise Vata nicht nur nicht für den „letzten Stammesfürsten“, aber auch nicht für den Anführer des ersten großen Bauernaufstandes. Gleichzeitig zeigt jedoch – er persönlich nicht, aber – sein Aufstand bereits eindeutig antifeudale Züge. Dies würde auch dadurch belegt werden, dass das Heidentum hier tatsächlich nur mehr auf der Ebene der Äußerlichkeiten präsent ist. Als tatsächliche Ideologie des Aufstandes können wir nach László Szegfü viel eher die Ketzerbewegung der Bogomilen als bestimmend ansehen.

Иван Урман

ПОСЛЕДНИЙ СТАРЕЙШИНА ПЛЕМЕНИ ИЛИ ПЕРВЫЙ КРЕСТЬЯНСКИЙ ВОЖДЬ?
ТАК НАЗЫВАЕМОЕ ВОССТАНИЕ ВАТА

Резюме

Предметом исследования данной научной работы является крупное восстание 1046 года, потрясшее в основах молодое венгерское государство и поставившее его под угрозу уничтожения. В общественном сознании оно упоминается как „восстание нехристей“ и вождем его считается Вата. Хотя значение этих событий никогда не отрицалось никем, но более близко этим вопросом не занимался еще никто, обычно он затрагивался в более крупных исторических обобщениях или в специальных местных исторических исследованиях (области Бекеш). Исключением является написанная в 1965 году исследовательская работа Дьюлы Кристо, которая подытожила и синтезировала существовавшие ранее соображения и представления, и сделанные на основании этого выводы стали определяющими в специальной литературе.

Вслед за своими предшественниками-исследователями Кристо считает Вату главной фигурой – предводителем восстания, которому лишь одному удалось сохранить свою особенность даже и после смерти короля Святого Стефана. Восстание его против Петра

мотивировалось, якобы, именно тем, что новый король попытался лишить его самостоятельности.

В противовес этому, исследуя источники (главным образом композицию хроники и более крупную легенду о Геллерте, которую можно привести к общему с ней источнику) мы пришли к выводу, что здесь нигде не показывается полководческая роль Ваты. Исходной точкой восстания является приглашение в страну претендовавших на трон князей Левентэ и Андрея, это было совершено такими государственными мужьями, которые не хотят уничтожить наследства Святого Стефана, а наоборот – спасти его. Мы не встречаемся с именем Ваты там, где собравшаяся (за поддержку) толпа вынуждает князей исполнить требования „нехристей”. Лишь после того, как это произошло, появляется на сцене Вата и благодаря своей потрясающей внешности нехриста взвинчивает настроение толпы до апогея. Однако военное руководство восстанием находится не в его руках, источники связывают с его именем один единственный конкретный поступок – убийство Святого Геллерта.

В свою очередь мы оцениваем Вату как рыцаря, оседлавшего конъюнктуру, старавшегося воспользоваться событиями. Об этом свидетельствует и его более поздняя роль. В связи с этим мы и рассматриваем условия возникновения *дуката* и предполагаем, что первым *dux*-ом был еще не Бела, а Левенте, во время княжества которого, (продолжавшегося пожалуй три года), подобные Вате люди временно действительно могли подняться до позиции главных придворных вельмож. Однако лицемерие Ваты подтверждает тот факт, что в этой своей позиции он смог продержаться вплоть до 1070-х годов, и как мы предполагаем, лишь во время причисления Геллерта к лику святых его изгоняют из свиты главных вельмож, и если не его, то сына его, наследников его – определенно.

Таким образом, Вату мы не считаем не только „последним старейшиной” племени, но также и не принимаем в качестве руководителя первого крупного крестьянского восстания. Однако – хотя сам Вата и не был таковым – его восстание, как мы полагаем, носило однозначно антифеодальный характер. Об этом свидетельствовал бы и тот факт, что черты язычества, „нехристи” присутствуют в действительности на внешнем уровне, и истинной идеологией этого восстания мы вслед за работами Ласло Сегфю можем считать богумиловскую ересь.